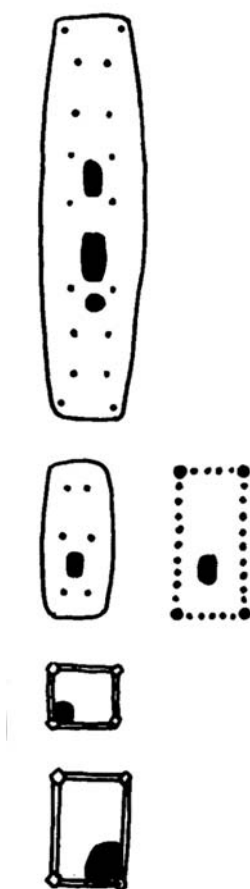

Byggeskikk i vikingtid og tidlig middelalder. Årsaker til endring.

Av
Line Grindkåsa

Hovedfagsoppgave i nordisk arkeologi
Våren 2007
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Det humanistiske fakultet
Universitetet i Oslo

INNHold:

1	PRESENTASJON AV AVHANDLINGEN.....	4
2	TIDLIGERE NORSK FORSKNING RUNDT BYGGESKIKK	6
3	TEORETISKE OG METODISKE UTGANGSPUNKT.....	11
3.1	BYGNINGERS SOSIALE OG MENTALE KONSTRUKSJONER.....	11
3.2	MATERIELL KULTUR OG IDENTITET	12
3.3	HISTORISKE STRUKTURER OG ENDRING	13
4	DEN RURALE BYGGESKIKKEN I VIKINGTID OG TIDLIG MIDDELALDER.....	15
4.1	LANGHUSET – NOEN SOSIALE OG TEKNISKE BETRAKTNINGER	15
4.2	RURAL BYGGESKIKK I VIKINGTID OG TIDLIG MIDDELALDER	16
5	FRA STAMME TIL STAT OG UTVIKLINGEN AV EN ARISTOKRATISK IDENTITET.....	28
5.1	FRA STAMME TIL STAT – FRA KRIGSHERRE TIL LANDHERRE	28
5.2	UTVIKLINGEN AV EN ARISTOKRATISK IDENTITET OG HALLER	32
6	TRO, TANKE OG SAKRAL ARKITEKTUR.....	36
6.1	HEDENDOM OG KULTBYGNINGER.....	36
6.2	KRISTNING OG KIRKER.....	44
7	URBANE SENTRE OG ØKONOMISK MENTALITET.....	50
7.1	DEN URBANE BYGGESKIKKEN	50
7.1.1	<i>De tidligste handelsplassene.....</i>	<i>50</i>
7.1.2	<i>Pre-urban og den tidligste urbane bosetningen.....</i>	<i>53</i>
7.1.3	<i>Vikingtidens byer</i>	<i>55</i>
7.1.4	<i>Middelalderbyen.....</i>	<i>64</i>
7.2	ØKONOMISK MENTALITET.....	68
7.2.1	<i>Noen teoretiske betraktninger og utgangspunkt.....</i>	<i>68</i>
7.2.2	<i>Gavegivning og sosiale forpliktelser.....</i>	<i>71</i>
7.2.3	<i>Fra gavegivning til kommersielle transaksjoner.....</i>	<i>74</i>
8	IDENTITET, NYE BYGNINGSTYPER OG ÅRSÅK TIL ENDRING	81
9	AVSLUTNING	88
	FORKORTELSER.....	89
	PUBLISERTE KILDER.....	89
	LITTERATURLISTE.....	89

FIGURER:

Figur 1 Prinsippskisse som til høyre viser et treskipet hus, i midten et toskipet hus og til venstre et enskipet hus.	4
Figur 2 Oversikt over hustuftene på Ytre Moa.	17
Figur 3 Oversiktbilde over en av tuftene på Ytre Moa.	18
Figur 4 Enfunksjonelt, treskipet langhus fra Ullandhaug.	19
Figur 5 Oversikt over hustypologi og kronologi i det gammeldanske området.	22
Figur 6 Oversikt over byggeteknisk utvikling i Nord-Europa.	23
Figur 7 Oversikt over typologisk og kronologisk utvikling i byggeskikk på Arnäsbacken.	25
Figur 8 Oversikt over vikingtidens bebyggelse i Sanda.	26
Figur 9 Oversikt over offergjenstander og offerkontekster i eldre og yngre jernalder.	38
Figur 10 Modell over sakrale plassers plassering i sentralbygder i fra elder jernalder til tidlig middelalder.	39
Figur 11 Plantegning over kultbygning fra Uppåkra.	41
Figur 12 Rekonstruksjon av kultbygningen fra Uppåkra.	42
Figur 13 Plantegning over hus fra Åhus.	54
Figur 14 Tegning over Hedeby.	56
Figur 15 Delvis rekonstruert treromshus fra Hedeby.	58
Figur 16 Plantegning over hus i Kaupang.	63
Figur 17 Prinsippskisse over toroms laftet stue fra Oslo.	66
Figur 18 Plantegning over hus med sleppvegger fra Oslo.	67
Figur 19 Sølv fra et depotfunn i Hole i Buskerud.	78

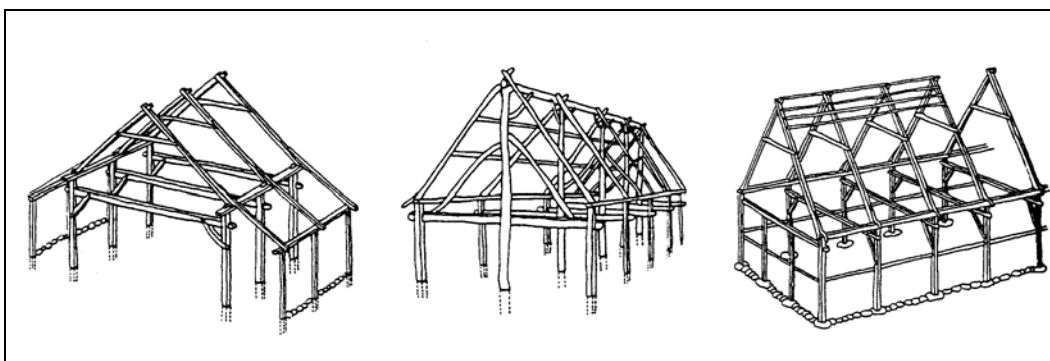
TABELLER:

Tabell 1 Oversikt overperiodeinndeling i jernalder og middelalder.	5
Tabell 2 Oversikt over kjente stolpekirkene i Norge (etter Jensenus 2001 og Reitan 2006).	48
Tabell 3 Oversikt over sentralplasser i Norge, Danmark og Sverige og deres bruksfaser	51

Forsidebilde: Utvikling i byggeskikk på Arnäsbacken i Norrland, Sverige. Etter Ramqvist 1998.

1 PRESENTASJON AV AVHANDLINGEN

I løpet av noen få hundreår fra omkring 800 til 1200 e.Kr. skjedde det store endringer i byggeskikken i det rurale Norge. Det treskipede, multifunksjonelle langhuset med jordgravde stolper og et sentralt plassert ildsted, ble erstattet av mindre hus med en eller få funksjoner hvor ildsted lå i et hjørne. Denne utviklingen innebar samtidig en byggeteknisk endring. Det åpne rommet synes nå å være idealet, og veggene ble det takbærende elementet i bygningene. Den nye hustypen ble også etter hvert fundamentert på syllstein.

Figur 1 Prinsippskisse som til høyre viser et treskipet hus, i midten et toskipet hus og til venstre et enskipet hus. Etter Carelli 2001.

Målet med denne oppgaven vil for det første være å beskrive generelle utviklingstrekk i rural byggeskikk i vikingtid og tidlig middelalder i Norge for å kunne bestemme når og i hvilke sosiale miljøer endringer inntreffer. Derneft vil jeg forsøke å identifisere mulige årsaker til endring gjennom å se byggeskikk i lys av spesielt økonomiske, men også ideologiske og politiske strukturer i perioden. Et viktig utgangspunkt vil være at nye bygningstyper var forblde for endringer i byggeskikk i rurale miljøer, og at endringer i tankemåter og verdensanskuelser førte til at mennesker ønsket å bygge sine hus på en annen måte enn deres forfedre hadde gjort gjennom nærmere to tusen år. Fokus vil ikke være å beskrive enkelt hendelser, men å identifisere strukturene og prosesser som ligger bak disse. Gjennom å studere de historiske strukturene kan det oppnås innsikt om menneskers tanker og verdier.

Hvordan mennesker velger å bygge sine hus er et samspill mellom egne ønsker, teknisk kunnskap, økonomisk evne og sosiale normer. Vikingtid og tidlig middelalder var perioder med store samfunnsmessige omveltninger hvor man kan forvente at endringer inntraff raskt som et resultat av bestemte hendelser, men samtidig har grunnleggende strukturelle endringer funnet sted over lengre tidsrom. Vikingtid oppsto ikke i et vakuum, og for å identifisere

økonomiske, ideologiske og politiske strukturer i periodene er det nødvendig å gå bakover i tid. Linjene vil derfor bli trukket tilbake til eldre jernalder (se tabell 1 for periodeoversikt).

Det rurale bygningsarkeologiske materialet fra vikingtid og tidlig middelalder er fremdeles forholdsvis magert i Norge, og det er vanskelig å trekke typologiske og spesielt kronologiske slutninger om endringsprosessen. I det første årtusen etter Kristus har imidlertid byggeskikken i de midtre og sørlige delene av Norge og Sverige samt Danmark inngått i en germansk tradisjon som, til tross for lokale variasjoner, har vært svært enhetlig. Det arkeologiske materialet avhandlingen bygger på vil derfor i utgangspunktet være publisert bygningsarkeologisk materiale fra Midt- og Sør-Norge, men for å komme nærmere en generell forståelse av den byggetekniske utviklingen i perioden vil materiale fra både Mellom- og Sør-Sverige og Danmark bli vurdert i analysen. Slutninger trukket av andre forskere om utvikling i byggeskikk vil også bli brukt.

I det følgende kapittel 2 vil jeg presentere en oversikt over tidligere norsk forskning rundt byggeskikk i vikingtid og tidlig middelalder. Kapittel 3 vil ta for seg avhandlingens teoretiske og metodiske utgangspunkt, mens det bygningsarkeologiske materialet blir presentert i kapittel 4. Historien om formingen av det aristokratiske sjikt og kongemakt er den store fortellingen gjennom eldre og yngre jernalder samt tidlig middelalder. Politiske strukturer og aristokratisk byggeskikk vil derfor bli belyst i kapittel 5. I kapittel 6 blir utviklingen av en sakral byggeskikk presentert samt en diskusjon om religiøse/ideologiske strukturer. I kapittel 7 blir så urban byggeskikk belyst, og økonomiske strukturer drøftet. Tilslutt vil jeg samle trådene, og forsøke å vise hvordan ytre og indre påvirkning kan ha ført til endringer i mentaliteter og i materiell kultur.

Tabell 1 Oversikt overperiodeinndeling i jernalder og middelalder.

ELDRE JERNALDER			YNGRE JERNALDER		MIDDELALDER		
Førromersk jernalder	Romertid	Folkevandringstid	Merovingertid	Vikingtid	Tidlig middelalder	Høymiddelalder	Senmiddelalder
500 f.Kr. - Kristi fødsel	Kristi fødsel - 400 e.Kr.	400-560/570 e. Kr.	560/570 – 793 e.Kr.	793 – 1030 e.. Kr.	1030 – 1150e.Kr.	1150 – 1350 E.Kr.	1350 – 1537 e. Kr.

2 TIDLIGERE NORSK FORSKNING RUNDT BYGGESKIKK

Lafteteknikk har hatt en sentral rolle i forskningen rundt byggeskikk i vikingtid og tidlig middelalder. Temaer som spørsmålet om lafteteknikk var kjent og brukt i vikingtid, letingen etter det eldste laftede huset, om teknikken først ble tatt i bruk urbane eller i rurale kontekster samt å bestemme teknikkens geografiske opprinnelse har opptatt mange forskere (Grieg 1938; Hougen 1944; Tollnes 1973; Hauglid 1980; Berg 1989; Hinz 1989; Fett 1989; Weber 2002). Muligens som en følge av dette ble endringer lenge sett hovedsakelig i lys av evolusjonistiske, funksjonalistiske, økologiske og diffusjonistiske forklaringsmodeller. Først de siste par tiår har sosiale, politiske, økonomiske og ideologiske forhold ved den materielle kulturen i større grad blitt trukket inn i analyser om byggeskikk.

På slutten av 1800-tallet var det en allmenn oppfatning at lafteteknikk var den eldste metoden å bygge hus på i Skandinavia. Sosiologen Eilert Sundt beskrev alt i 1860-årene en bygningstype han kalte ”stue med forstue” som var et laftet, to-roms bolighus i en etasje med hjørneildsted og moldbenker. Ifølge Sundt, som baserte sine teorier på stående bygninger fra middelalderen, var dette en arkaisk bygningstype utviklet og tilpasset normer og behov i rurale miljøer (Sundt 1976). Stavteknikken som var vanlig å bruke i mindre bygninger som løer og uthus, ble antatt å være av en mye senere dato. Unntaket fra dette var selvfølgelig stavkirkene fra middelalderen hvor teknikken var utviklet til perfeksjon (Stoklund 1982a:12). Sundts iakttagelser og konklusjoner har helt opp til vår tid hatt en stor innflytelse på forskning om byggeskikk i vikingtid og middelalder. De har også lagt grunnlaget for oppfattelsen av disse periodenes byggeskikk i det offentlige rom.

Fra 1907 til ut på 1940-tallet ble det foretatt flere arkeologiske undersøkelser på Sørvestlandet som avdekket bosetningsspor hovedsakelig fra folkevandringstid (Shetelig 1909; Grieg 1934; Petersen 1933; 1936; 1954). Undersøkelsene viste at den dominerende byggeskikken i perioden ikke var de laftede, enfunksjonelle bygningene, men treskipede, mangefunksjonelle langhus. Shetelig, Grieg og Petersen var del av en empiristisk og kulturhistorisk forskningstradisjon som sterkt vektla studiet av den materielle kulturen og dens spredning i tid og rom (Solberg 2000:19). Hovedfokus i undersøkelsene var likevel bygningenes kronologiske og tekniske utvikling, samt kulturhistorie i alminnelighet (Henriksen 1994:10-12).

Undersøkelsene viste at hus i eldre jernalder hadde vært svært annerledes enn kjente, stående bygninger fra middelalder, og innenfor forskningen ble det nå et viktig tema å finne årsaker til endringen (Stoklund 1982a:13). I Kulturhistorisk leksikon for norsk middelalder (1958, bind III:558) skriver Hilmar Stigum:

”Salen var et stort hus som var bygd i en slags reisverksteknikk og i mange tilfelle muligens det eneste huset på gården. Da lafteteknikken trengte inn i løpet av vikingtid, ble det bygget en rekke hus i den nye teknik, først og fremst en stue, som alle overtok en del av salens funksjoner. Det ble likevel noen viktige funksjoner tilbake for salen. Der ble det fortsatt kokt, stekt, brygget og bakt. I tidens løp brant salen opp eller råtnet ned og måtte erstattes. Men siden så mange av dens funksjoner var gått over til andre hus, var det ikke lenger nødvendig å bygge et kjempehus. Salen ble redusert i størrelse. Over store deler av landet ble den bygget i den nye lafteteknikken, men på Vestlandet ble den like til vår tid i stor utstrekning bygd i en stavteknikk som antakelig er en fortsettelse eller en utvikling av salens byggeteknikk.”

Stigum oppfattet lafteteknikken som en katalysator i oppløsningen av langhuset til mange mindre bygninger, og denne teorien vant stort gehør både i Norge, Sverige og Danmark (Stoklund 1982a:13; Myhre 1982a:211). Et viktig argument for oppfattelsen av at lafteteknikken kom til Skandinavia i vikingtid og førte til at langhustradisjonen mer eller mindre tok slutt, er en oppførsel i Gulatingsloven. Her heter det at tre utedører skal være i orden når en leilending forlater gården; ”stofuhurd oc burshurd oc eldshurd” (Gtl. 75). Stue, bur og eldhus nevnes i tillegg ofte sammen i kilder fra sagatiden (Stigum 1958:555), og i skriftlige dokumenter fra middelalderen (Myhre 1982a:221).

Det bygningsarkeologiske materialet, særlig fra romertid og folkevandringstid, økte utover på 1900-tallet, og nye metoder ble tatt i bruk i tolkningsarbeidet. I årene 1946-49 undersøkte Anders Hagen et gårdsanlegg fra eldre jernalder på Sostelid i Åserdal, Vest-Agder. Her flyttet han fokus fra enkeltelementer som bygninger til gården som en helhet ved å trekke inn faktorer som åkrer, dyrkningsmetoder og gravhauger, og å legge vekt på utnyttig av naturressurser og økonomiske forhold (Hagen 1953). For Hagen var det også viktig å sette den norske jernaldergården inn i en større sammenheng. Han peker på klare fellestrekk i arkeologisk boplassmateriale i Norge, Sverige og Danmark, og sier at ”det er ingen tvil om at det har vært et nært slektskap både når det gjelder rent byggetekniske regler som bosetningsmessige forhold og kulturgrunnlaget i sin alminnelighet” (ibid:208). Han setter dermed det norske bosetningsmaterialet inn i en større geografisk sammenheng. Hagens

tilnærming til og bearbeiding av materialet fra Sostelid skulle vise seg å bli retningsgivende og ble videreutviklet under flere undersøkelser på 1960 - og 70-tallet (se oversikt i Skre 1996:52).

Det etter hvert store arkeologiske materialet fra romertid og folkevandringstid førte til et fokus på disse periodene innen den norske bosetnings- og byggeskikkforskningen, og det markert fattigere materialet fra merovingertid, vikingtid og middelalder var en lite prioritert oppgave (ibid:63). Dette førte til at det lenge var en allment akseptert oppfatning at bolighuset i vikingtid og middelalder var den laftede, enfunksjonelle stuen slik Sundt hadde beskrevet den. I årene 1960-64 ble imidlertid et gårdsanlegg fra vikingtid undersøkt på Ytre Moa i Årdal, Sogn og Fjordane (Bakka 1965; 1971; 1976; Lillehammer 1971), og resultatene herfra førte til at oppfattelsen måtte revurderes. Undersøkelsen viste spor etter en hustype som verken var identisk med tradisjonelle langhus fra jernalder, eller med laftede bygninger fra middelalder, men derimot hadde elementer fra begge. Med utgravningen på Ytre Moa ble det klart at endringen i byggeskikk ikke var så rettlinjet som tidligere antatt, og at kronologien var feil.

Arkeologiske utgravninger av hustufter fra merovingertid til tidlig middelalder i området rundt Hardangervidda, som også fant sted på 1960-tallet, bygget opp om denne oppfatningen. Irmelin Martens (1973) undersøkte her blant annet tre hustufter fra tidlig middelalder som både hadde trekk av langhustradisjonen i jernalder og av nye impulser. Martens (ibid:74) bemerker at ”det er viktig å merke seg at ingen av husene viser den velkjente treromsplanen med forstue, stue og kove, som man kanskje burde ha ventet så langt ut i middelalderen”. Martens’ undersøkelser viste også at fjøset var skilt ut i en separat bygning allerede i merovingertid. Martens’ resultater viste at overgangen fra treskipede langhus til enskipede, laftede hus hadde foregått over en mye lengre periode enn tidligere antatt.

På 1970- og 80-tallet ble det utført omfattende arkeologiske utgravninger i middelalderbyene i Norge (Schia 1979; 1987a; 1988; 1989a; Schia og Molaug 1990; 1991; Schia og Wiberg 1991; Lindh 1992; Christophersen og Nordeide 1994). I disse undersøkelsene fant man endelig spor etter de laftede ”stuene med forstue” som Sundt hadde beskrevet over 100 år tidligere, og som var godt kjent gjennom stående bygninger fra middelalderen. Urban og rural byggeskikk i vikingtid/tidlig middelalder har likevel som regel blitt behandlet uavhengig av hverandre, men i senere forskning har det blitt trukket både funksjonelle og kulturelle/sosiale

linjer fra den rurale boligkulturen i vikingtid til den urbane boligkulturen i de tidlige middelalderbyene.

Som nevnt over har byggetekniske spørsmål vært utgangspunkt for mye av forskningen rundt byggeskikk i vikingtid. Bjørn Myhre (1982a, b), Dagfinn Skre (1996) og Axel Christophersen (1999) har imidlertid forsøkt å sette problemstillingen inn i en bredere kontekst. Ved å fokusere på funksjonsoppdeling heller enn byggeteknikk har Myhre ved en gjennomgang av et stort bygningsarkeologisk materiale fra Vestlandet og Østlandet vist at funksjonsoppdeling slik den er kjent gjennom Gulatingsloven og andre skriftlige kilder, bygger på tradisjoner som går helt tilbake til romertid. Allerede da var funksjoner tilknyttet eldhus, stove og bur knyttet til bestemte rom i langhusene (Myhre 1980:382-383; 1982:214-215). Myhre mener derfor at de skriftlige kildene like gjerne kan omtale multifunksjonelle langhus som enfunksjonelle, laftede bygninger. Myhre viste også at byggeteknikker ikke var knyttet til bestemte bygningstyper, og mener at oppløsningen av langhuset trolig var et resultat av en gradvis prosess som begynte med utskillelse av fjøset allerede i vikingtid.

Som Myhre har Skre (1996) valgt å betrakte byggeteknikker som underordnede elementer da han presenterte en landsdekkende oversikt over bygningsarkeologisk materiale fra folkevandringstid til middelalder. Med utgangspunkt i funksjonell utvikling av det rurale hovedhuset og dets form, påpeker han at utskillelse av fjøsdelen fra det multifunksjonelle langhuset kan påvises allerede i merovingertid. Den gjenværende delen av langhuset deles på samme tid inn i to eller tre rom. Han legger vekt på dette huset funksjonelt sett ikke er så mye annerledes enn husene i de tidlige, urbane sentrene. Skre foreslår også at de strukturerte og avgrensede tomtene i urbane sentre kan forklare valget av lafteteknikk i disse miljøene.

Christophersen (1999:135-136) mener også at byenes strukturerte rom kan være årsak til byggetekniske valg, men at livet som ble levd i husene ikke var avhengig av om veggene besto av stående eller liggende trevirke, eller av materialvalg overhodet. Han mener derimot at det var avgjørende at ”den romlige organisering samsvarte med de normer og attityder som ordnet og strukturerte den private sfærens atferdsmønster”. Ved å vise at den laftede, to-roms stuen i urbane kontekster hadde klare paralleller med vikingtidens bolighus på Vestlandet og i områder som vikingene koloniserte, sier Christophersen at denne bygningstypen representerte nærværet av en rural og arkaiserende boligkultur, og at valget av denne boligen er en sterk indikator på at menneskene i byen ”har søkt å opprettholde og underbygge en rural boligkultur i en urban kontekst”. Christophersen mener likevel at bygården som en helhet

samtidig uttrykker både sosiale, politiske og økonomiske dominansrelasjoner i det urbane samfunnet og, på et mentalt og abstrakt plan, kulturelle og sosiale relasjoner til det rurale samfunnet (ibid:141).

På 1980-tallet ble maskinell flateavdekking for alvor tatt i bruk som arkeologiske metode i Norge. Dette har ført til en kraftig, om ikke eksplosiv, økning av det bygningsarkeologiske materialet både fra bronsealder og jernalder. Undersøkelsene har vist at til tross for lokale variasjoner, har byggeskikken i jernalder i Norge, med unntak av samiske områder, vært påfallende enhetlig. Den samme voldsomme økningen i materiale er imidlertid ikke tilfellet for vikingtid og middelalder, men det materialet som finnes viser likevel at treskipede, mangefunksjonelle langhus var erstattet av enfunksjonelle hus med vegger som takbærende element innen år 1200 e.Kr. Materialet viser også at spiren til denne endringen kan spores allerede i merovingertid.

3 TEORETISKE OG METODISKE UTGANGSPUNKT

3.1 Bygningers sosiale og mentale konstruksjoner

For å få en forståelse av årsak til endring i arkitektoniske uttrykk, er det nødvendig å studere andre forhold enn de rent byggetekniske. I innledningen til boken *About Houses* (1995:45) betoner antropologene Jane Carsten og Stephen Hugh-Jones viktigheten av å betrakte hus som noe mer enn en ramme rundt menneskers daglige liv. Hus må oppfattes som et kulturelt begrep med egen mening, og hus og mennesker som gjensidig implisert i livsprosessen. Den samme forbindelsen mellom hus og mennesker er uttrykt av Pierre Bourdieu (1977:89). Han beskriver huset som "the principle locus for the objectification of generative schemes", og sammenligner hus med en bok hvor det er skrevet en visjon og struktur av samfunn og av verden. Bourdieu (ibid) legger vekt på husets betydning som et redskap for kommunisering av tanker, spesielt i skriftløse samfunn (Wilson 1989:58 hevder det samme).

I tradisjonelle samfunn er det ofte en nær kobling mellom hus og kropp. Huset oppfattes som en forlengelse av kroppen, i den forstand at de har en felles anatomi og en felles livshistorie. Huset oppleves nærmest som et ekstra lag med hud eller klær, og kan både fremheve, skjule og beskytte (Carsten og Hugh-Jones 1995:2). Når mennesker konstruerer hus i sitt eget bilde, konstruerer de samtidig seg selv som individer og som grupper. Hus, kropp og tanker befinner seg i en kontinuerlig interaksjon, hvor husets fysiske konstruksjon og møblering skapes og omformes i samspill med sosiale konvensjoner og ideologiske verdisystemer. Den intime konseptuelle og fysiske forbindelsen mellom kropp og hus skaper en grunnleggende kognitiv modell for å strukturere og oppleve verden (ibid:2ff).

Carsten og Hugh-Jones (1995:39) understreker også at bygninger ikke er et statisk fenomen. Dette innebærer ikke bare det selvfølgelig som at hus må bygges og vedlikeholdes, blir tilpasset innvånerne behov og tilslutt forfaller og blir revet. Det betyr også at arkitektoniske prosesser sammenfaller med viktige begivenheter og prosesser i livet til menneskene som bor i husene. Disse kan omfatte for eksempel fødsel, giftemål og død, men også økonomisk overskudd som blir investert i utvidelser eller utsmykning av husene, noe som igjen signaliserer eiernes sosiale status.

3.2 Materiell kultur og identitet

Avhandlingen analytiske basis vil være at individer og grupper kommuniserer sin egenart og identitet gjennom arkitektur. Et sentralt utgangspunkt for dette vil være synet på materiell kultur som ble utviklet innenfor den postprosessuelle arkeologien. Ifølge dette blir materiell kultur aktivt skapt og produsert med en bestemt hensikt, og blir brukt aktivt i sosiale strategier. Tilnærmingen ble utviklet av Ian Hodder (1979; 1982; 1986; 1989) og hans etterfølgere (Shanks og Tilley 1987), og var et opprør mot ahistoriske og lovsøkende tolkninger innenfor den prosessuelle arkeologien som bygde på ulike varianter av økologisk og demografisk determinisme hvor mennesker ble sett som passive aktører i endringsprosesser (Trigger 1996:114-238). En annen innfallsport vil være nye innsikter om identitet som har blitt utviklet innenfor kulturanthropologi og sosiologi (f. eks. Barth 1969; Bentley 1987; Eriksen 1993). Identitet oppfattes her ikke som en statisk attributt hos et individ eller en gruppe, men som en dynamisk, fleksibel og foreløpig egenskap som alltid er i endring.

Identitet som et analytisk begrep blir behandlet av Peter Wells (1998) i artikkelen *Identity and Material Culture in the Later Prehistory of Central Europe*. Her defineres identitet, enten hos et individ eller en gruppe, som en dynamisk konstruksjon basert på individets eller gruppens historie og opplevelser, og på relasjonene mellom individer og grupper. Hensikten med identitet består ifølge Wells i å definere kontakt med en større sosial virkelighet for individer eller grupper. I tillegg fungerer identitet som et utgangspunkt for interaksjon mellom grupper, og definerer rammene for den gjensidige kontakten (Wells 1998:242). Med utgangspunkt i psykologisk forskning, sier Wells at identitet har en avgjørende betydning for et individs oppfattelse av egen eksistens. Identitet er essensen av hva et individ eller en gruppe er i forhold til større sosiale kontekster, og identitet definerer det som er unikt ved individer eller grupper. Et menneske kan også samtidig inneha en rekke forskjellige identiteter som for eksempel individuell identitet, gender- og statusidentitet, familie- og gruppeidentitet og etnisk- eller kulturell identitet (ibid:242-284).

Mennesker kan på en rekke forskjellige måter kommunisere sin identitet. En av dem er gjennom materiell kultur som, i tillegg til sin praktiske funksjon, fungerer som et aktivt medium for å konstruere mening og kommunisere informasjon til andre (f. eks. Hodder 1982). Identitet er imidlertid ikke et statisk fenomen, og mennesker definerer sine identiteter og strukturerer sin materielle kultur på en måte som de mener vil være mest fordelaktig for dem

under de forholdene som de til enhver tid lever under (Wells 1998:283f). Som en følge av dette vil historiske kontekster og strukturer være avgjørende for en tolkning av hvordan materiell kultur blir brukt for å skape og uttrykke identitet.

3.3 Historiske strukturer og endring

Både yngre jernalder og tidlig middelalder var perioder med dyptgripende endringer både i sosiale strukturer og kollektive mentaliteter (f. eks. Näsman 1991; Randsborg 1991; Carelli 2001; Myhre 2002), og tolkninger rundt identitet og materiell kultur må ses i sammenheng med disse. En konstruktiv innfallsport til forståelse av historiske strukturer og mentaliteter er utviklet innenfor den såkalte Annales-skolen. Den har sitt utgangspunkt i tidsskriftet *Annales d'histoire économique et sociale* som ble grunnlagt i 1929 av de to franske historikerne Marc Bloch og Lucien Febvre. Tidsskriftet var en protest mot tidens dominerende forskningstradisjon, og fikk en grunnleggende betydning for flere generasjoner av historikere. Bloch og Febvre søkte å erstatte den tradisjonelle, detaljorienterte historiske metoden som beskrev hendelsesforløp, med en problemorientert og analytisk metode hvor økonomiske, politiske og kulturelle historiske strukturer ble satt inn i et langtidsperspektiv; *la longue durée*. Dette innebar å erstatte en altoverveiende politisk historie preget av detaljer, med en historie som omfattet ”hele vidden av menneskelige virksomheter” (Bruke 1990:21f). Dette førte til at temaer som tidligere i liten grad hadde fanget historikeres interesse ble behandlet, og det ble forsket rundt emner som for eksempel død, ære, ritualer, vaner, konvensjoner, skrift og lesning, intellektuelle tradisjoner, dyd og galskap (se f. eks. Sandnes 1990; Ariès 1994; Le Goff 1994; Clanchy 1996; Nedkvitne 1997).

En av de viktigste modellene utviklet innenfor Annales-skolen er knyttet til oppfattelsen av tid; *durée*. Det viktigste bidraget hertil er avhandlingen *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* av Fernand Braudel hvor fokus er satt på økonomiske, politiske og sosiale strukturer som preget menneskene rundt Middelhavet den senere delen av 1500-tallet (Braudel 1949). Avhandlingen er delt i tre deler, hver med forskjellige tilnærmingsmåter til forhistorien. Disse reflekterer Braudel's oppfatning av at historisk tid er dominert av tre grupper av prosesser som former samfunnsutviklingen. Prosessene opptrer samtidig i tid, men på forskjellige romslige nivåer eller bølgelengder. For det første finnes historien om hendelser som opererer i et korttidsperspektiv og fører til raske endringer. Den omfatter erindringer om menneskers handlinger og individuelle personligheter, og er basert på deltagelse og/eller observasjon. For det andre finnes den

saktere historien om sosiale, polistiske og økonomiske strukturer som former menneskers liv, strukturer som endres gradvis over flere generasjoner eller til og med århundrer. Samtidige mennesker vil knapt være seg bevisst endringene, men formes likevel av dem. Typiske eksempler på dette vil være strukturer knyttet til agrariske og andre økonomiske sykluser, demografi, stater og samfunn samt ideologier og verdensoppfatninger (mentaliteter). For det tredje finnes en underliggende og nesten tidløs historie, historien om menneskers forhold til sine omgivelser hvor strukturer endres langsomt i et uavbrutt kretsløp, og hvor hendelser og endringer vil være nesten ugripelige. Denne historien er nærmest en slags historisk geografi, eller ”geohistorie” som Braudel kaller den, hvor geografiske særtrekk, som for eksempel fjell og hav, ses som krefter som påvirker mennesket. Verken generelle utviklingslinjer eller hendelsehistorie kan forstås uten å ta hensyn til hvordan slike elementer påvirker grunnleggende kulturelle trekk som for eksempel ideologi og oppfatninger om hvordan verden fungerer (mentaliteter) hos mennesker (Burke 1996:58ff; Bintliff 1991:6f).

Braudel’s teoretiske og metodiske modell for en strukturell historie har ført til en helt ny oppfattelse av både tid og rom gjennom å omfatte både det lille og det store, enkelthendelser og strukturer som strekker seg over hundrevis av år. Den er rett og slett ”a theory of how the world works” (Bintliff 1991:8). Annales-skolen har imidlertid siden Braudel’s tid utviklet seg i en rekke retninger og oppfatninger, og kan i dag ikke lenger omtales som en felles skole. Strukturhistorie er likevel et grunnleggende analytisk utgangspunkt for Annales-inspirert forskning (Bintliff 1991:9), og ifølge Odén (1978:14f) er noen grunnleggende vurderinger felles. For det første skal historisk forskning handle om *les structures*, de trege strukturene i samfunn og ikke *histoire historisante*, individuelle hendelser. For det andre bør den lange tidsdimensjonen, *la longue durée*, stå i sentrum, og til sist bør det tas sikte på å skrive en slags totalhistorie, *histoire à part entière*, hvor alle forhistoriens kompliserte aspekter granskes og settes inn i en overgripende syntese.

Mentaliteter defineres som en kulturs ideologier, kollektive trossystemer og verdensoppfatninger som både reflekterer og kan transformere menneskers liv. En nærmere forståelse av fortidens mennesker kan nås gjennom en tolkning av samspillet mellom deres tanker og trossystemer på den ene siden, og historiske prosesser på alle de tre analytiske nivåene i strukturhistorie på den andre (Bintliff 1991:10).

4 DEN RURALE BYGGESKIKKEN I VIKINGTID OG TIDLIG MIDDELALDER

4.1 Langhuset – noen sosiale og tekniske betraktninger

Ved inngangen til vikingtid var det treskipede langhuset med jordgravde stolper, og med rom for både mennesker og dyr under samme tak den dominerende boligtypen i Syd-Skandinavia. På dette tidspunktet hadde imidlertid mennesker bodd i hus av denne typen i nærmere 2000 år. Det var derfor en bygningstype med svært lange tradisjoner som gikk ut av bruk i middelalder, er det på sin plass med en kort oppsummering av denne og de samfunnene de har blitt bygd i.

I eldre bronsealder (1800-1100 f.Kr.) ble de toskipede langhus som forbindes et ættebasert samfunnssystem, gradvis erstattet av treskipede langhus over store deler av det nordvestre Europa (Olausson 1999:322-324). I treskipede langhus er mulighetene for indre rominndeling og spesielt bygging av båser for husdyr langt enklere enn i toskipede hus, og utviklingene har blitt satt i sammenheng med behov for vinterstalling av husdyr. Dette kan ha vært en følge av kjøligere og fuktigere klima, men kanskje vel så mye et ønske om oppsamling av gjødsel for et mer intensiv jordbruk (Tesch 1993:23; Zimmermann 1999:315; Olausson 1999; Myhre 2003:64; Petersson 2006). Det må imidlertid i denne sammenheng påpekes at det ikke er påvist sikre båsinndelinger i hus fra denne perioden, og det er noe usikkert akkurat når inneføring av husdyr tok til. Den markerte endringen i byggeskikk i eldre bronsealder resulterte likevel i en treskipet bygningstype med to funksjonssoner; for mennesker i en ende og for husdyr i den andre. Boligdel og fjøs var atskilt av en eller oftere to tversgående skillevegger i husets midtre del hvor det også lå det to motstående innganger.

Grunnprinsippene i hustypen som ble utviklet i eldre bronsealder endret seg lite frem til vikingtid, men langhusene har likevel reflektert varierende samfunnsforhold i perioden. I eldre bronsealder synes ikke endringen i konstruksjon og en eventuell inkorporering av fjøsdel i bolighuset å ha påvirket husholdets sammensetning. Selv om det også i denne perioden fantes mindre langhus, økte husenes gjennomsnittlige størrelse frem til midten av bronsealderen, og de har trolig, som i yngre steinalder, rommet storfamilier (Olausson 1999:324; Myhre 2002:97). I yngre bronsealder (1100-500 f.Kr.) reduseres imidlertid langhus både i Danmark, Sør-Norge og i Sverige så langt nord som til Mälaren drastisk i størrelse fra omkring 200-300 kvadratmeter til 70-80 kvadratmeter (Olausson 1999:324). Denne utviklingen har blitt tolket som et resultat av endrede familiestrukturer med oppløsning av

fellesskapet organisert rundt storfamilien. Mindre familiegrupper etablerte nå selvstendige driftsenheter med egne hus, husdyr og åkrer, og slektskapsbåndene blir noe løsere enn de var i eldre bronsealder (Løken 1998:117-119).

Både gårdsstrukturer og sosiale forhold etablert i yngre bronsealder synes å ha forholdt seg forholdsvis stabile godt inn i førromersk jernalder, og menneskene i perioden har trolig levd i et stabilt og tradisjonelt jordbrukssamfunn (Myhre 2002:114). I det siste århundret før Kristi fødsel begynner imidlertid arkeologisk materiale å vise en økende grad av sosial differensiering, en tendens som øker utover i romertid. Det bosetningsarkeologiske materialet fra perioden viser en større variasjon i langhusenes størrelse enn i førromersk jernalder. Hovedutviklingen gikk likevel i retning av større hus med flere rom og innganger. Dette har blitt tolket som et resultat av en økende grad av sosial stratifisering hvor flere familier og enkeltpersoner ikke har bygd sine egne hjem, men har inngått i større, kollektive hushold på storgårder (Herschend 1993:181). Byggeskikken og de sosiale mønstrene som ble etablert i romertid har også preget gårdene i folkevandringstid og merovingertid. Byggeskikken i merovingertid er imidlertid mindre dokumentert enn i foregående perioder i Norge. Dette kan muligens være en følge av at gården i denne perioden ble flyttet til områder hvor dagens gårder ligger, områder hvor det er foretatt få arkeologiske undersøkelser. Det som er kjent indikerer imidlertid ganske klart at byggeskikktradisjoner ble videreført fra folkevandringstid (Myhre 2002:189ff med videre ref.; Grindkåsa 2005b).

Samtidig som langhusene vokser i størrelse i romertid begynner det å opptre en ny hustype på gårdene; grophus. Disse har blitt satt i sammenheng med håndverksproduksjon som for eksempel veving og bearbeiding av lin, og har muligens også fungert som bolig for tjenere og slaver.

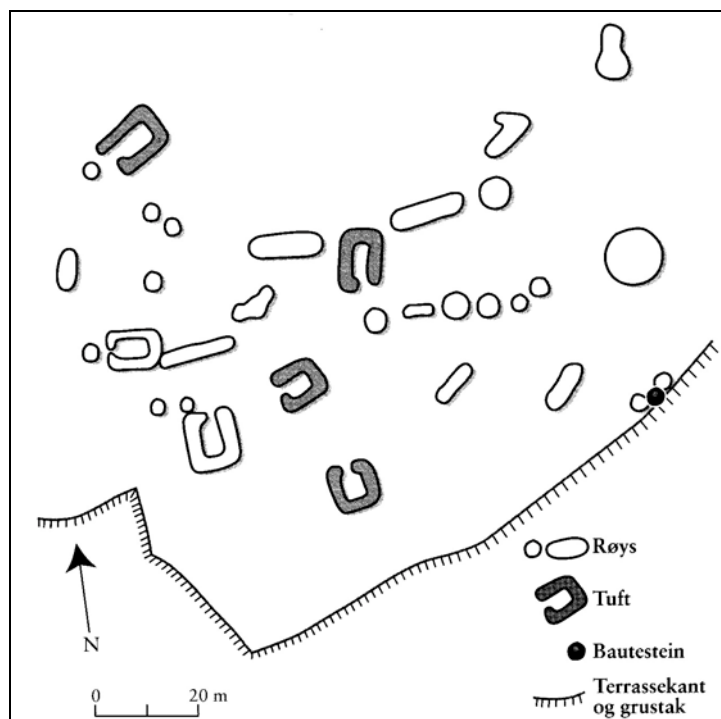
4.2 Rural byggeskikk i vikingtid og tidlig middelalder

I løpet av en periode på omkring 400 år i vikingtid og tidlig middelalder endret byggeskikken i Norge karakter. De treskipede langhusene som hadde en slik lang tradisjon ble erstattet av enskipede hus uten jordgravde elementer, ofte oppført i laft. Som nevnt i kapittel 2 har Skre foretatt en landsdekkende oversikt over det bygningsarkeologiske materialet fra folkevandringstid til middelalder hvor han konkluderer med at endringen i byggeteknikk inntreffer på 1000- og 1100-tallet. Dette betyr likevel ikke at stolpeteknikken ikke gikk ut av bruk. Den ble derimot utviklet ved å flytte de takbærende stolpene ut i vegglinjen samtidig som de ble løftet opp på et steinfundament. Han påpeker imidlertid at utskillelse av fjøsdelen

fra det multifunksjonelle langhuset kan påvises allerede i merovingertid. Langhuset som nå blir en ren bolig for mennesker, deles samtidig inn i to eller tre rom. Han legger vekt på dette huset funksjonelt sett ikke er så mye annerledes enn husene i de tidlige, urbane sentrene. Skre foreslår også at de strukturerte og avgrensede tomtene i urbane sentre kan forklare valget av lafteteknikk i disse miljøene (Skre 1996).

En mer detaljert informasjon om byggetrendene i perioden gir en undersøkelse fra Ytre Moa i Årdal i Sogn. Resultatene er publisert av Egil Bakka (1965; 1971; 1976) og Arnvid Lillehammer (1971). En ny gjennomgang av materiale og dateringer er utført av Kari Ch. Larsen (1995), og den følgende beskrivelsen av bosetningen bygger på deres tolkninger.

På Ytre Moa, cirka 100 m.o.h. på en grusterrasse innerst i Sognefjorden, ble det etablert en gård i den siste halvdel av 800-tallet. Den har vært relativt velstående, og hatt en stabil bosetning til den ble forlatt ved overgangen til tidlig middelalder. Det er funnet spor etter til sammen 6 bygninger, men alle har ikke vært samtidige. I den eldre fasen har muligens bygningsmassen bestått av tre hus, mens den i den yngre kan ha bestått av fire.

Figur 2 Oversikt over hustuftene på Ytre Moa. Etter Øye 2002.

Bygningene på Ytre Moa har sannsynligvis vært enfunksjonelle. Ett av husene har vært kvadratisk med ytre mål på 10 x 10 meter. De øvrige husene har hatt en svakt rektangulær form med ytre mål på opp til 13 x 12 og 14 x 11 meter. Langs begge langsider og en kortside

har husene hatt veggvoller av stein og jord. Inngangen har ligget i den siste kortveggen, og flere av husene, om ikke alle, har hatt indre trevegger. I tre hustufter som er tolket som spor etter boliger, viste stolpehull, ofte steinskodde, at husene har vært grindbygde og treskipede. I de tre øvrige tuftene som er tolket som fjøs, forrådshus og eldhus, ble det ikke registrert spor etter nedgravde stolper. Med en bredde på under 4 meter innvendig, har disse husene vært smalere enn bolighusene, og det har trolig ikke vært behov for indre, takbærende elementer. Undersøkelsene kunne ikke påvise hvilke konstruksjonsteknikker som hadde blitt valgt i disse bygningene, men muligens har husenes taksperrer hvilt direkte på steinene i veggvollene og skapt et enskipet utskuddshus. Det er for øvrig godt mulig at også bolighusene har vært utskuddshus.

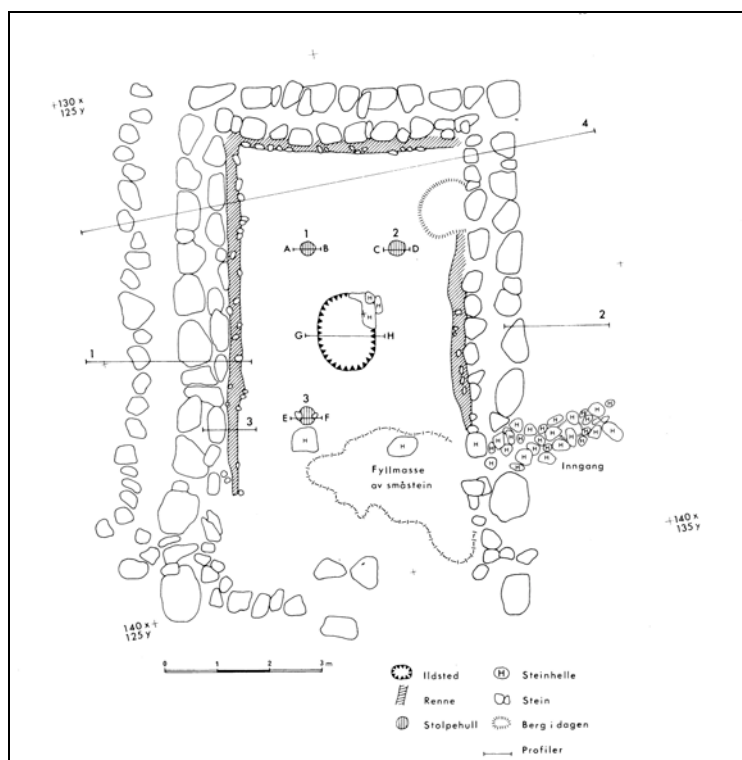
Figur 3 Oversikt bilde over en av tuftene på Ytre Moa. Etter Larsen 1995.

Bolighusene på vikinggården på Ytre Moa har klare byggetekniske paralleller til de tradisjonelle mangefunksjonelle langhusene i perioden. På det steinrike Vestlandet har ytre veggvoller av stein og indre vegger av tre vært en vanlig konstruksjon (Myhre 1980:141-168). Økonomibygningene har også i valg av veggkonstruksjoner hatt fellestrekk med de tradisjonelle langhusene, men de har vært enskipede. Både dette og en oppdeling av langhusets funksjoner til separate bygninger er elementer som peker mot den generelle endringen i byggeskikk som begynner å skje i vikingtid.

Hustufter som de på Ytre Moa er også kjent fra de vestnorske høyfellsområdene, men her representerer de sannsynligvis en spesialisert bebyggelse. Hustuftene ligger dels nær skoggrensen ved overgangen til det egentlige høyfjellet og dels i selve høyfjellet. Dateringer

fra tuftene viser at de har vært brukt fra 600 e.Kr. og frem til 1100 e.Kr., men hovedtyngden av dateringene faller innenfor perioden 700-1000 e.Kr. Uten unntak ligger tuftene i nærheten av historisk kjente seteranlegg (Magnus 1983; 1986; Bjørge 1986; Bjørge et. al. 1992; Randers 1986; 1992; Indrelid 1988; Nærøy 1991; Bakka et. al. 1993). Det er sannsynlig at også de forhistoriske hustuftene er spor etter nettopp setring. Hensikten med setring er å skaffe beite i sommersesongen, og å videreforedle melkeprodukter. Dyrene gikk ute hele sesongen, og det var ikke behov for fjøs. På setrene har det derfor vært hus med boligfunksjoner, og funksjoner knyttet til produksjon av melkeprodukter.

Hustypen er imidlertid også kjent fra gårdsanlegget Ullandhaug i Stavanger. Gårdsanleggets hovedfase er datert til 300-500 e.Kr., det vil si sen romertid- tidlig folkevandringstid. Hovedhusene på gården har vært typiske mangefunksjonelle langhus, men ett hus har vært treskipet og enfunksjonelt. Det har hatt indre trevegger, ytre veggvoller av stein og jord og har trolig vært nesten identisk med bolighusene på Ytre Moa. Huset er datert til tidlig folkevandringstid (Myhre 1980:45-58).

Figur 4 Enfunksjonelt, treskipet langhus fra Ullandhaug. Etter Myhre 1980.

Tilslutt er hustypen kjent fra såkalte kretstun fra eldre og yngre jernalder. Drøye 20 anlegg av denne typen er kjent fra Spangereid i sør til Lofoten i nord. Mange av kretstunene har ligget

nær kjente storgårder som kan ha hatt sentralplassfunksjoner. Deres funksjon er fremdeles ikke avklart, men det er antatt at de har fungert som tilholdssted for høvdingens krigere, som tingsteder eller religiøse samlingssteder (Kallhovd 1994; Berglund 1995; Stylegard 1999, Storli 2001; Solberg 2002).

I forbindelse med Gardermoprosjektet ble det i Ullensaker avdekket spor etter et enskipet langhus med jordgravde takbærende stolper i veggene. Dateringer av trekull fra stolpene lå innenfor tidsrommet 775-1425 e.Kr. Spor etter stolpeutskiftninger viste også at huset har hatt en lang bruksfase. Det har trolig blitt bygd engang i yngre jernalder/vikingtid, mens hovedbruksfasen har vært 1000- og 1100-tallet (Helliksen 1997:53f). Huset viser spor etter overgangsformer i utviklingen fra treskipede langhus med jordgravde elementer til enskipede rammevirkehus uten jordgravde elementer.

I det første årtusen etter Kristus har byggeskikken i Danmark, i Sverige så langt nord som Norrland og i søndre og midtre delene av Norge hatt så mange fellestrekk at det er mulig å snakke om en felles tradisjon. Det har selvfølgelig vært tilpassninger til lokale forhold og individers behov. Endringer har heller ikke alltid sammenfalt helt og holdent i tid, men den generelle utviklingen har vært ensartet. Det er derfor mulig å belyse og å få et mer nyansert inntrykk av byggeskikken i Norge ved å trekke inn bygningsarkeologisk materiale fra både Sverige og Danmark.

I Danmark finnes et omfattende bygningsarkeologisk materiale fra vikingtid og tidlig middelalder, og Hans Skov (1994) har belyst byggeskikk fra det gammeldanske området som omfatter Danmark, Syd-Slesvig, Skåne, Halland og Blekinge. Ved en systematisk gjennomgang av til sammen 171 lokaliteter med husmateriale fra cirka 800-1200 e.Kr., har han vist hvilke trender som preget perioden. Undersøkelsen viste at materialet kunne deles inn i følgende typologiske grupper:

1. Treskipede langhus med konvekse eller rette langvegger. Det siste grindparet i hver ende er anbrakt i gavlen.
2. Treskipede langhus med konvekse eller rette langvegger, og med ytre, skrå avstivere (Trelleborghus)
3. Enskipede hus med konvekse eller rette langvegger, og jordgravde veggstolper
4. Toskipede hus

5. Såkalte ”utskuddshus” hvor taket helt eller partielt er ført ut over langveggene slik at det opptrer ytterligere en stolperekke utenfor vegglinjen. Hovedsakelig enskipede og toskipede hus med jordgravde veggstolper.
6. Syllsteinhus
7. Grophus
8. ”Staklader”

Fra 700-tallet og frem til begynnelsen av 900-tallet viste materialet spor etter en homogen tradisjon som nesten utelukkende besto av **treskipede langhus** (gruppe 1) og **grophus** (gruppe 7). De treskipede langhusene opptrer både med konvekse og rette langvegger, men konvekse langvegger har vært mest vanlig. Dette forholdet endres lite i tid og rom. Omkring år 1000 blir de treskipede langhusene mindre vanlig, og mellom 1100 og 1200 blir de sjeldne. Bare i det nordfrisiske område samt i Ribe og Hedeby har det blitt registrert spor etter ytterligere en bygningstype i denne perioden; treskipede langhus med rette langvegger og ytre skrå avstivere, en hustypesom på dette tidspunktet synes å ha vært primært knyttet til den frisiske kulturen. Den sprer seg siden til Sydvest- og Vest- Jylland, men har aldri fått en stor utbredelse. På begynnelsen av 1100-tallet går den helt ut av bruk.

Enskipede hus med jordgravde veggstolper (gruppe 3) dukker opp på begynnelsen av 900-tallet, først som økonomibygninger, men etter år 1000 også som boliger. Disse bygningene kunne, som de treskipede langhusene, ha både konvekse og rette langvegger. Rektangulære hus ble imidlertid den vanlige hustypen utover i middelalder, mens hus med konvekse langvegger blir mest vanlig omkring 1100, for så å gå helt ut av bruk omkring 1275.

Det er kjent bare få **toskipede hus** (gruppe 4) fra 900-tallet av. Først på 1200-tallet har bygningstypen blitt mer vanlig, og blant annet på Fyn ble det oppført hus av denne typen til helt opp på 1800-tallet. De tidligste toskipede husene har hatt økonomifunksjoner på vikingtidens gårder, men som de enskipede husene blir de snart tatt i bruk som bolighus.

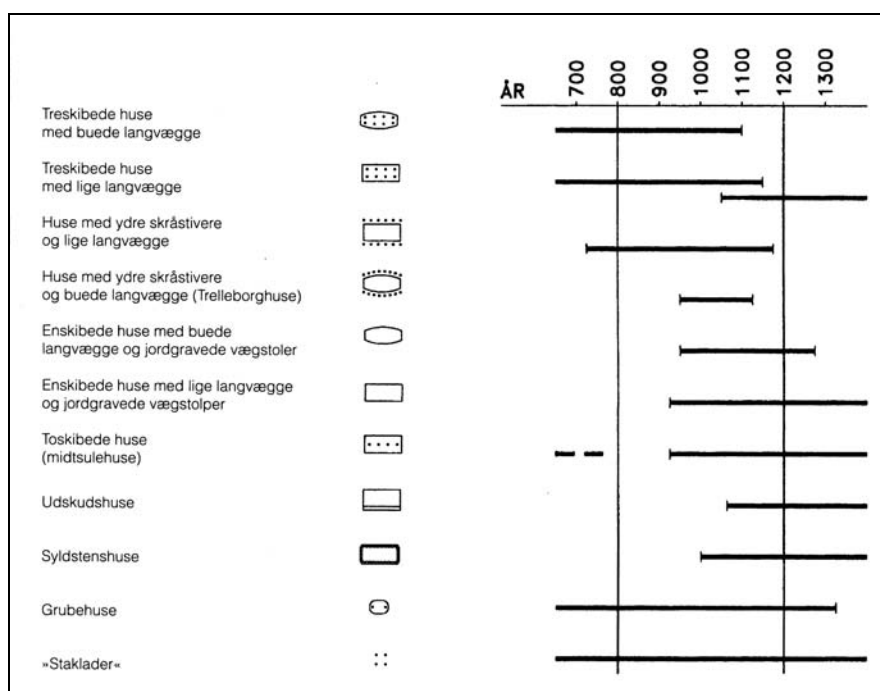
Treskipede langhus med konvekse langvegger og ytre, skrå avstivere (gruppe 2) har blitt introdusert engang mellom 950 og 975. Hustypen ble raskt utbredt over store deler av det omhandlede området, og har som regel fungert som gårdens hovedhus. Det finnes imidlertid enkelte eksempler på at den også har blitt brukt i økonomibygninger. Bygninger av denne typen kunne imidlertid anta an anselig størrelse, og det har sannsynligvis vært knyttet en viss prestisje den. Bygningstypen er best kjent fra vikingtids festningsanlegg som Fyrkat og Trelleborg, derav navnet Trelleborghus.

Skov har valgt å skille ut ”**utskudshus**” (gruppe 5) som en egen type for å se når fenomenet opptrer. Utskudshus er imidlertid ikke en selvstendig hustype, men snarere en variasjon over hustypene beskrevet over. Utskudshus var vanlig gjennom hele middelalderen og frem til begynnelsen av 1800-tallet.

Syllsteinshus (gruppe 6) beskriver hus hvor konstruktive elementer ikke lenger er jordgravde, men plassert på en syllstein. Gruppen er ikke enhetlig, og omfatter flere av de ovenfor beskrevne hustypene. Syllstein ble trolig tatt i bruk rundt år 1000, men først rundt år 1100 ble denne konstruksjonstypen mer vanlig.

Grophus (gruppe 7) har vært svært utbredt i vikingtid i det omtalte området. Fra de siste tiår av 900-tallet har imidlertid hustypen gradvis blitt mindre vanlig. På 1100- og 1200-tallet er det bare kjent ganske få grophus, og fra omkring 1300 slett ingen.

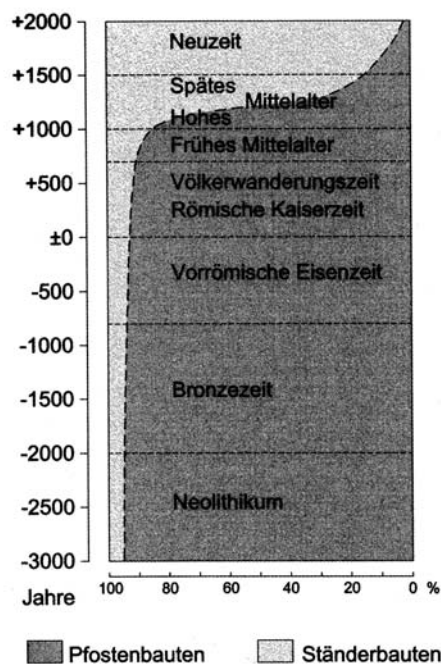
”**Staklader**” (gruppe 8) er en bygningstype som ifølge Skov har hatt en litt uklar funksjon. Det er imidlertid mange historiske og etnologiske kilder som viser at den i historisk tid først og fremst har vært knyttet til oppbevaring og tørking av høy. Bygningstypen har vært mindre vanlig i vikingtid og tidlig middelalder, og den er kjent tilbake til førromersk jernalder og frem til 1600-tallet.

Figur 5 Oversikt over hustypologi og kronologi i det gammeldanske området. Etter Skov 1994.

Det bygningsarkeologiske materialet fra det gammeldanske området viser en klar tendens i valg av konstruksjonsteknikker og boligtyper i perioden 800-1200 e.Kr. Frem til begynnelsen av 900-tallet fantes det en forholdsvis homogen byggeskikk med lange tradisjoner, mens det på 900- og 1000-tallet blir det introdusert flere nye hustyper. I løpet av 1100-tallet blir flere av novasjonene fra brytningstiden vanlige, og dominerer byggeskikken helt opp til nyere tid.

I arbeidet *Pfosten, Ständer und Schwelle under der Übergang vom Pfosten- zum Ständerbaum- Eine Studie zu Innovation und Beharrung im Hausbau* har Haio Zimmermann (1998) vist at den endringen som Skov har belyst i det gammeldanske området, inngår i en trend som kan spores i Europa fra Nord- og Østersjøen ned til Alpene. Ved en gjennomgang av arkeologisk materiale og skriftlige kilder har han demonstrert at stolpebygde hus med jordgravde stolper har vært den dominerende byggeteknikken i dette området fra neolitikum (4000-1800 f. Kr.). Omkring 3000 f.Kr. er omkring 5 % av undersøkte bygninger oppført uten jordgravde stolper. I løpet av 4000 år frem til omkring år 1000 e. Kr., økes imidlertid denne andelen til omkring 15 %. På dette tidspunktet skjer det så en omfattende endring, og omkring år 1200 e.Kr. er bare drøye 25 % av alle hus bygd med jordgravde stolper. Utviklingen fortsetter, og omkring 1500 e.Kr. har bare 15 % av undersøkte hus jordgravde stolper. Samtidig inntreffer en overgang fra treskipede hus med indre, frittstående takbærende stolper, til enskipede hus med vegger som takbærende element.

Figur 6 Oversikt over byggeteknisk utvikling i Nord-Europa. Etter Zimmermann 1998.

Undersøkelsene til Skov og Zimmermann viser de generelle utviklingstrekkene i byggeskikk i Skandinavia i århundrene før og etter det første millenniet. Noen konkrete eksempler kan likevel være med på å nyansere bildet. I Sverige er det foretatt flere arkeologiske undersøkelser de seneste årene som kan hjelpe med dette.

På Arnäsbacken i nordre Ångermannland, Norrland i Sverige ble det i årene 1987-1991 gravd frem spor etter en omfattende gårdsbosetning. Den ble etablert på 600-tallet, og trolig forlatt engang på 1500-tallet. Norrland ligger helt i den nordre enden av det området som i perioden fra Kr.f. til cirka år 1000 omfattes av bebyggelse av Syd-Skandinavisk type (Ramqvist 1998).

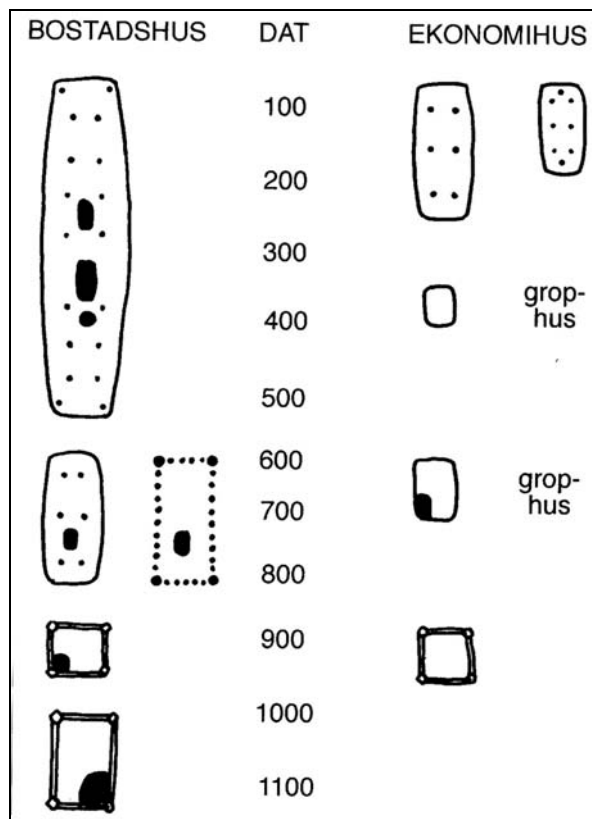
Ifølge Per H. Ramqvist (1998:82ff) ble det avdekket og dokumentert spor etter til sammen 24 hus på Arnäsbacken. Ramqvist har foretatt en typologisk gruppering av hus med boligfunksjon, og disse sett i sammenheng med øvrig husmateriale fra området viser spor etter omfattende endringer i byggeskikk i det første millenniet etter Kristus. Fasene omfatter:

1. Cirka 0-600: mangefunksjonelle treskipede langhus med jordgravde stolper.
2. Cirka 600-900: fåfunksjonelle treskipede langhus med jordgravde stolper.
3. Cirka 900-1500: en- eller fåfunksjonelle enskipede hus med vegger som takbærende elementet i konstruksjonen, og med syllstokk/syllstein (rammevirkehus).

Gjennom hele perioden har det samtidig med hus med boligfunksjon funnet enfunksjonelle økonomibygninger eller håndverkshus. Frem til omkring 300 e. Kr., besto disse av mindre, treskipede langhus. Fra omkring 300 har imidlertid disse gått ut av bruk samtidig som grophus begynte å bli vanlig. Grophus fortsatte å bli brukt helt frem til vikingtid, men i motsetning til det danske området er det ikke kjent grophus fra vikingtid i Norrland hvor økonomifunksjoner i denne perioden blir knyttet til enfunksjonelle hus med vegger som det takbærende element.

Ramqvist (ibid:84-86) påpeker at overgangene mellom de ovenfor dokumenterte fasene ikke skjedde brått, men at det snarere var snakk om en glidende overgang fra en bygningstype til en annen. For eksempel har menneskene på gården på Arnäsbacken bodd både i treskipede langhus og enskipede hus med vegger som takbærende element på 900-tallet. Han påpeker også at teknikkene som ble brukt i de enskipede hustypene i vikingtid ikke var en innovasjon,

men var kjent allerede i eldre jernalder. Enkelte treskipede langhus har for eksempel hatt syllstokker i veggene allerede på 300-tallet.

Figur 7 Oversikt over typologisk og kronologisk utvikling i byggeskikk på Arnäsbacken. Etter Ramqvist 1998.

Arnäsbacken har ligget i utkanten av kulturfellesskapet i Syd-Skandinavia, men har ikke vært isolert fra allmenne nordeuropeiske kulturstrømninger. Både funn av importgjenstander og gjenstander med handelskarakter fra bosetning og fra graver, viser at gården i jernalder har vært rik og har hatt kontakter langt ut over sitt lokale område.

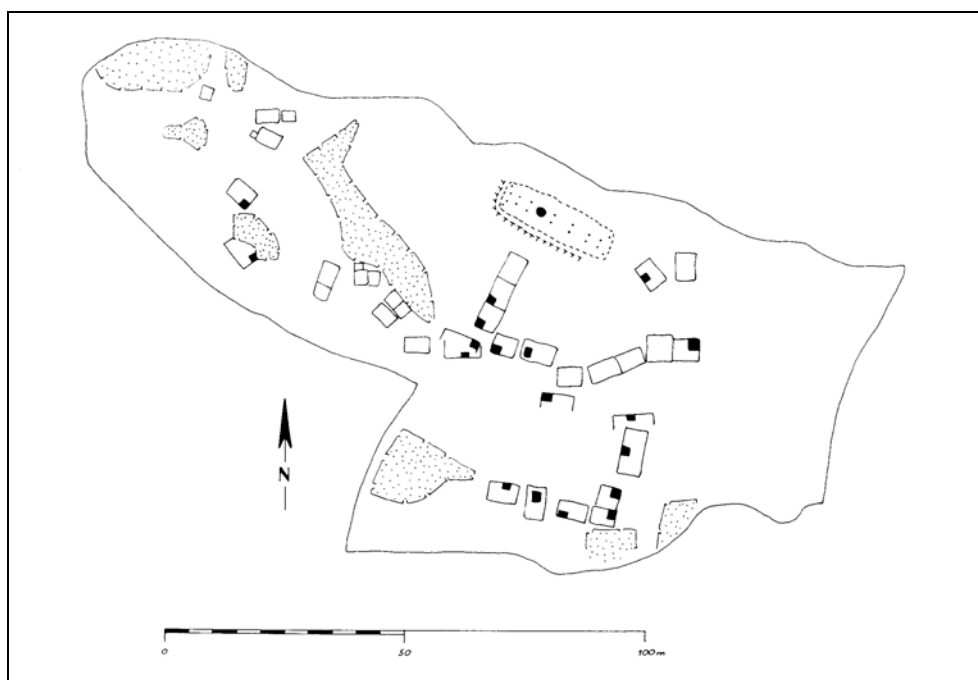
Ytterligere undersøkelser som har gitt viktig informasjon om byggeskikk i vikingtid ble utført i Sanda og Pollista, Uppland. Begge bosetningene har ligget på øyer i Mälaren.

Undersøkelsene fant sted på 1980- og 1990-tallet, og resultatene fra utgravningene er presentert av Cecilia Åqvist (1992).

I Sanda ble det avdekket spor etter en gård som ble etablert i merovingertid. Fra denne perioden er det registrert spor etter minst ti multifunksjonelle, treskipede langhus med jordgravde stolper. Fem av langhusene har ved slutten av 700-tallet vært samtidige, og de har ligget organisert rundt en åpen, felles plass. Mot slutten av 800-tallet endret imidlertid bosetningen karakter. Antall langhus reduseres samtidig som det blir bygd fire grophus med

oppbygde ildsteder. Grophusene har hatt økonomifunksjoner som veving, matlaging, bearbeiding av lin og røykhus.

Mer interessant er at det omkring 900 skjer en byggeteknisk endring; på ruinene av tidligere langhus ble det gradvis oppført mer enn 30 enskipede hus på steinsyll, organisert rundt flere åpne rom. Husene har vært oppført i rammeverkteknikk, enten stav eller laft, og det har vært knyttet bare en eller få funksjoner til hvert hus. Det ble registrert spor etter boliger og fjøs/stall, og i en bygning har det trolig blitt utført finsmedarbeid. Samtidig som den nye byggeskikken blir etablert, reduseres antall langhus ytterligere, og mot slutten av 900-tallet er bare ett bevart i utkanten av den nye bebyggelsen. Denne nye fasen i bosetningen holdt seg stabil frem til cirka 1150, mens gården ble kraftig redusert i størrelse mot slutten av 1100-tallet.

Figur 8 Oversikt over vikingtidens bebyggelse i Sanda. Etter Åqvist 1992.

I Pollista ble det etablert en gårdsbosetning på begynnelsen av 800-tallet, og allerede i etableringsfasen ble det bygd enskipede rammevirkehus med syllstokk eller syllstein, og med vegger av leirklint flettverk eller av tre. De fleste bygningene har hatt en rektangulær grunnplan, og vært 7-12 meter lange og 4-5,5 meter brede. Noen hus har imidlertid hatt en mer kvadratisk form med vegger som var 4-5 meter lange. De fleste større husene har hatt en indre rominndeling med enten et mindre og ett større rom, eller med to rom atskilt av en gang i den midtre delen av huset. I tillegg ble det registrert minst ett, muligens flere, grophus.

Bosetningen i Pollista har vært stabil gjennom hele 800- og 900-tallet. På 900-tallet viste spor etter eiendomsskillemarkører i form av stolpehull og grøfter at bosetningen senest på dette tidspunktet var delt i flere bruksenheter. De forskjellige bygningene innenfor hver enhet synes å ha hatt spesialfunksjoner som bolig, fjøs/stall og låve.

I middelalder blir gårdene sakte, men sikkert kjennetegnet av en rekke forskjellige bygninger, alt etter behov og økonomisk evne. Hovedhuset var den toroms laftede stuen. Bygninger som kverner, eldhus, kjoner, bur, loft, badstue og stall/fjøs ble som regel også laftet, mens løer kunne bli oppført i stavverk (Christensen 1995:83f).

5 FRA STAMME TIL STAT OG UTVIKLINGEN AV EN ARISTOKRATISK IDENTITET

5.1 Fra stamme til stat – fra krigsherre til landherre

Førromersk jernalder i Skandinavia har vært karakterisert av et stabilt og tradisjonelt jordbrukssamfunn. Tidlig i det første århundre etter Kristus etablerte imidlertid Romerriket sin nordre grense nær de germanske områdene langs elvene Rhinen og Donau, og bygde ut sine kontakt- og handelsnett nordover mot Skandinavia. Dette førte til sosiale, politiske og økonomiske endringer så langt nord som til Troms (Myhre 2002:118, 160, 168). I de germanske samfunnene forholdt romerne seg til et ledende sjikt av krigere som var stammenes viktigste institusjon, de kunne ha både politisk, militær, religiøs og dømmende makt (Hedeager 1988b:163ff, 245ff; jf. Myhre 2002:160). Det ledende sjiktet av krigere hadde ifølge Bjørn Myhre (2002:168) en viss frihet til å agere som entreprenører i denne utviklingen, de utnyttet og tok kontroll over de nye forholdene med etterspørsel etter varer, resurser og tjenester. Nye politiske arenaer ble derved skapt i de germanske stammesamfunnene, og en ny selvforståelse og aristokratisk identitet vokste frem i det ledende sjikt.

Som følge av den økende sentralisering av politisk makt utviklet enkelte stormannsgårder og aristokratiske familiers hovedseter seg til sentralplasser med overregionale funksjoner knyttet til rettsutøvelse, religion og redistribusjon av varer. I tilknytning til sentralpassene ble det etablert mer eller mindre permanente handelsplasser, ofte langs kysten. I disse forholdene lå ifølge Ulf Näsman (1991:172) kimen til en markant utvikling i det økonomiske systemet på begynnelsen av 700-tallet hvor varedistribusjon i økende grad ble frigjort fra den agrare produksjonen og ikke minst det tradisjonelle ættesamfunnet.

Innenfor de ledende lag i de germanske samfunnene har særlig impulser fra det fremgangsrike merovingiske kongedømmet på 500- og 600-tallet vært med på å prege verdensoppfattninger og mentaliteter. Hayo Vierck (1981:94) skriver at ”I næppe nogen anden periode gør det mellom- og vesteuropæiske islæt sig så vidtrækkende og ensartet gældende i Norden som i 600- og til dels 700-tallets materielle kultur. Det som for de vesteuropæiske hoffer var en efterligning af det keiserlige forbillede, har i Norden betydet en *imitatio regni Francorum*”. Videre sier Haiko Steuer (1987:224f) at man kan snakke om ”en bestemt socialhistorisk fase i det frankiske storrike, hvis livsstil blev efterlignet af ledende krigere hos de germanske naboer i England og Skandinavien, og mange af disse havde sikkert opholdt sig i Frankerriket.

Aristokratisk livsstil, krigerkald og troskab mod følget betegnede de germanske samfund, kristene såveld som hedenske, og i 500- og 600-tallet fra Italien til Sverige... en selvstendig germansk livsstil mellom antiken og karolingerriget” (jf. oversettelser av Näsman 1991:174). På 500- og 600-tallet videreførte det merovingiske kongedømmet og andre nye kongedømmer på kontinentet den germanske samfunnsorganisering med krigereliten som det ledende sjiktet, og baserte sin makt på hirden, personlige forbund med andre ledere og avtaler med underordnete personer. Maktgrunnlaget var derfor ikke basert på kontroll over geografiske territorier med fastlagte grenser, men på militært overherredømme over sosiale grupper (Steuer 1987; 1989). Politiske enheter, og da fremfor alt stammen, har vært den viktigste samfunnsenheten. Slektskapslignende forbindelser som ekteskap og å sette bort barn til fostring fungerte som aktive handlinger for å bygge politiske allianser (Skre 2001:69).

I tillegg til militært overherredømme var bruk av opprinnelsesmyter, stammehistorier og utviklingen av en politisk herskerideologi viktige elementer i den nye elitens maktlegitimering (Myhre 2002:160). Herskeren måtte være av en slekt som kunne hevde et edelt og hellig opprinnelsen (Söderberg 2005:443), og gullbrakteater med fremstillinger av samfunnets ledere, muligens i Odins skikkelse, viser at det kanskje allerede i folkevandringstid fantes en guddommelig selvforståelse blant den aristokratiske eliten. Mot slutten av 500-tallet viser imidlertid gjenstandskategorien gullgubber, tynne gullblikk med relieffmotive, at det har inntruffet en markant endring i de ledende sjiktets selvforståelse. Gullgubber med parmotiv er tolket som et uttrykk for det hellige bryllup, hieros-gamos, mellom en gud og en jotunkvinne. De representerer trolig en sentral oppfattelse i de ledende slektens opphavsmyte hvor anene ble regnet tilbake til guder som Odin, Frøy og Njord. (Steinsland 1991b). Samtidig med den utviklingen ble kulthandlinger flyttet fra naturhelligdommer, kilder vann og myrer til de sentrale ledernes gårder og haller (jf. kapittel 6.1).

Krigertokt har vært en vesentlig strategi for å kunne opprettholde et system basert på personlige forbund, konstituert gjennom gaver og gjengaver (en videre diskusjon om gavegivning vil bli gjort i kapittel 7.2). Omfattende krigsbytteoffer i danske og svenske myrer vitner om krigføring eller feider mellom nordiske stammer i slutten av eldre jernalder (f. eks. Ilkjær 2000). Ifølge Skre (1998:289) var imidlertid ikke krig i disse samfunnene et medium for etablere kontroll over nye områder, men en måte å erverve rikdom og berømmelse. Rikdommer erobret under krigertokt la grunnlaget for å kunne knytte til seg krigere, og

dermed opprettholdelsen av maktinstitusjoner. Et sent eksempel på denne strategien fortelles i Orkneyingasagaen om Svein Àrleifarson som falt omkring 1171. Han eide gården Gairsay med den største hallen på Orkenøyene, og her tilbrakte han vinteren sammen med familie, tjenere, trelle og, ikke minst, 80 hirdsmenn. Svein Àrleifarson holdt derfor en rekke mennesker i kosten, og i tillegg forventet krigerne utrustning og gaver som en gjenytelse for deres lojalitet. Sagaen forteller at Svein Àrleifarson på våren selv tok ansvar for å så korn på sine åkrer, men når dette var overstått reiste han på plyndringstokt til Hebridene, noe han kalte sin "vårtur". Omkring midtsommers kom han tilbake, og oppholdt seg på gården til kornet var høstet og brakt i sikkerhet. Deretter reiste han igjen på plyndringstokt, "høstturen", som han vendte hjem fra i slutten av den første vintermåneden (i Hedeager 1993:47). Ifølge Hedeager (ibid) må hensikten med plyndringstoktene ha vært å skaffe de verdier som sikret hans omdømme og hirdens og forbundsfellers lojalitet. Verdier anskaffet gjennom plyndring ble dermed et middel for å opprettholde de sosiale forpliktelser av gaver og motgaver i ett nettverk av allianser.

Senest på 500-tallet var sannsynligvis de nye ledersjiktene godt etablert i Skandinavia med kontroll over store jordeiendommer/godskomplekser, og i løpet av 600-tallet har de oppnådd en slik kontroll at de kunne gjennomføre radikale samfunnsendringer (Näsmann 1991:175). Det agrare landskapet og bosetningsmønster ble omstrukturert i sentrale jordbruksbygder. Den agrare produksjonen ble intensivert og gårder underlagt eiendommer som utgjorde større eller mindre gods. Nye gårder ble etablert i mer marginale jordbruksområder, jernproduksjonen økte kraftig og utmarksressurser som for eksempel stølsdrift og fangstanlegg for rein og elg ble mer intensivt utnyttet (Myhre 2002:155 med videre ref.). Gode jordbruksområder som samtidig lå strategisk plassert i forhold til kommunikasjonsårer som fjorder, elver, smale sund og etablerte ferdselsårer på land har utgjort senteret i de nye politiske ledernes territorier. I Norge har slike sentralplasser vokst frem i for eksempel Sarpsborg/Fredrikstadområdet, Søndre Vestfold, Grenland, Lista, Gjøren, Helgeland og i Vesterålen/Lofoten (ibid:161).

I yngre romertid og folkevandringstid ble altså politisk og økonomisk makt samlet hos stormannslekter og høvdinger. Samtidig vokste det frem en stor klasse av underordnede frie og ufrie bønder, leilendinger og trelle. I motsetning til i middelalder hvor leilendingsvesenet var definert av saklig-økonomiske relasjoner, var avhengighetsforholdet mellom jordherre og leilending i jernalder basert på personlige relasjoner. Sikkerhetsbehov i forhold til uår,

overfall, krig, ulykke og sykdom har vært grunnleggende hos de underordnede, mens jordherren har forventet forskjellig type tjenester samt lydighet og aktelse fra sine leilendinger. Systemet har vært fleksibelt og personavhengig, og har oppfylt de underordnedes basale behov (Iversen 1995:171ff). Samfunnets ryggrad har imidlertid bestått av frie menn. Dette var en stor og heterogen gruppe som i tillegg til aristokratiske slekter omfattet større jordeiere og selveiende bønder, grupper av leilendinger og forskjellige typer spesialister. Profesjonelle krigere hørte også til denne gruppen (Skre og Stylegar 2006:21).

Stammesamfunn og høvdingmakt var likevel ikke et stabilt, sentralisert system. Samfunnets overskudd ble brukt til å opprettholde elitens posisjon eller å forbrede denne gjennom inngåelse av nye, fordelaktige allianser og avtaler. Høvdingsamfunnene var derfor preget av konkurranse og ustabilitet hvor alle midler ble tatt i bruk for å tilegne seg og beholde rikdom og makt. Varierende maktallianser førte til at jordegods ble splittet opp, for så å bli samlet til nye enheter gjennom kamp, arv og giftemål (Skre 1998:124; Myhre 2002:169). Det har blitt anslått at det i folkevandringstid fantes et sted mellom 20 og 30 høvdingdømmer i Norge, ved overgangen til vikingtid var disse redusert til omkring 15 (Myhre 2002:212). Perioden etter de store omstruktureringene på 600-tallet og opp i vikingtid ser likevel ut til å ha vært preget av kontinuitet i landbruk og bosetning (ibid:175f; Øye 2002:220).

I den siste delen av vikingtid ble grunnlaget lagt for mange institusjoner som fremdeles preger samfunnene i dag, den nye kongemakten ble etablert samtidig som riksdannelsen var i full utvikling, grensene for de nordiske landene ble lagt, de første byene vokste frem og de nordiske språkene fant sine særpreg, og ikke minst så ble landene ble kristnet (Steinsland 2000:13). Og først med etableringen av sentralkongedømmet og kongens utnevning av lendemenn har det blitt utviklet et stabilt, politisk system (Skre 1998:124).

Samtidig som det ble etablert et mer stabilt politisk system, endret også eiendomsbegrepet seg. I yngre jernalder og vikingtid var økonomi en uatskillelig del av sosiale og politiske forhold, og herredømme over jord kunne også omfatte mennesker (Reynolds 1994:53f; Iversen 1995:171ff). I takt med et sterkere kongelig og også kirkelig styre på 1100- og 1200-tallet, ble det utviklet et klarere skille mellom bruksrett og eiendomsrett. Samtidig ble forholdet mellom jordeier og leilending preget av saklig-økonomiske relasjoner (Iversen 1995:171ff; 1996:151). Mot slutten av 1100-tallet ble så den første norske statsskatten etablert; leidangskatten. Ifølge Frostatingsloven skulle skatten beregnes med utgangspunkt i *jarðarhofn* (jordinnehav) Etter hvert ble også landskyld-og bolsystemet utviklet med verdimål

for all jord (Øye 2002:229), og på 1300-tallet forteller diplomer at det begynte å bli vanlig å kjøpe og selge eiendom, en praksis som i Nord-Europa kan spores tilbake til 1100-tallet (Øye 2002:228; Duby 1968:175).

Perioden fra slutten av eldre jernalder til vikingtid kan betegnes som krigsherrenes tid. Krigsherrene satt øverst i det sosiale hierarkiske systemet som ble utviklet, og kontrollerte store jordeiendommer, vareproduksjon og handel. Samfunnssystemet var bygd opp rundt et omfattende nettverk av allianser mellom likeverdige partnere, og avhengighetsforhold mellom personer med forskjellig sosial status. Mot slutten av vikingtid og tidlig middelalder var imidlertid krigerherrenes tid forbi. Høvdingdømmer erstattes av nasjonalstater, plyndring av skattelegging, krigsherrer ble landherrer og krigere ble soldater i kongens tjeneste. Og hedendommen hadde, mer eller mindre frivillig, blitt erstattet av kristendommen. Sentralt i denne prosessen står utviklingen av den aristokratiske klassen og utviklingen av en aristokratisk identitet. I neste kapittel skal derfor forhold knyttet til denne betraktes litt nærmere.

5.2 Utviklingen av en aristokratisk identitet og haller

Gjennom å bygge større langhus med flere rom og innganger, ble arkitektur i romertid bevisst brukt for å symbolisere økonomisk evne og sosial status. Dette kom spesielt til uttrykk i en ny bygningstype på gårder som representerte maktsentrum på lokalt, regionalt eller overregionalt plan. Innovasjonen var hallen, en arena og et medium for jernalderens sosiale elite.

Middelalderens haller i Europa defineres av deres funksjon og hensikt i de samfunnene som hadde skapt dem. Haller tilhørte individer med autoritet, og det var medlemmer av deres hushold og gjester som var velkomne i dem. Hallen ble først og fremst brukt til fest og underholdning. Den var ikke ment brukt som bolig, men kunne brukes til overnattingsfasiliteter hvis behovet oppsto (Thompson 1995:2-5). Michael Thompson foreslår at hallens opprinnelse i Europa kan spores tilbake til mykensk bronsealder og en bygningstype som av Homer i Oddyseen omtales som *megaron*. Megaron var et stort rom i kongelige palass i Hellas hvor gjester samlet seg og spiste. I diskusjonen om den vesteuropeiske hallens opprinnelse legger han også vekt på romersk innflytelse med for eksempel de store basilikaer som ble oppført i romerske byer og de keiserlige palassene i Trier og Split (ibid:5, 8). Ifølge Frands Herschend kan opprinnelsen til den skandinaviske jernalderhallen søkes i utvidelsen av boligdelen i det tradisjonelle langhuset i førromersk

jernalder, og som Thompson mener han at denne utviklingen var et resultat av impulser fra Romerriket (Herschend 1998; Andersson og Herschend 1997).

På 300-tallet utvikles hallen til en separat bygning som kjennetegnes av at den har hatt en sentral plassering på store gårder. I tillegg har den bestått av ett rom med et minimum av takbærende stolper, og hatt ildsteder som ikke har blitt brukt til vanlig matlaging eller håndverk. Funn av artefakter fra haller er forskjellig fra de som er funnet i boligdelen i hovedhuset på gården, og indikerer forskjellige aktiviteter i de to bygningene (Herschend 1993:182-183; 1998:16). Bygninger av denne typen, som var karakterisert av et ønske om å skape et åpent rom og gulv, er foreløpig bare påvist i Sverige; i Vallhager på Gotland (Stenberger 1965), i Eketorp på Öland (Herschend 1974), på Helgö (Holmqvist 1961) og i Uppåkra (Larsson og Lenntorp 2004).

Mens den økte størrelsen på gårdens hovedbygning i romertid kan forklares med større gårder og en økning i gårdens beboere, var hallen et tillegg til gården. Det ble dermed markert et skille mellom det daglige livet som fant sted i bolighuset, og den delen av det sosiale livet som eieren valgte å la finne sted i den nye bygningen. I hallene kunne gårdens eiere og deres nærmeste familie leve et sosialt liv atskilt fra resten av husholdet, og hallen konstituerte et sosialt rom for individer til å markere både sosial, økonomisk og militær makt, og å etablere den som en offentlig sosial norm (Herschend 1993:184, 195). Den ble en arena for lederskap, og utviklingen av en aristokratisk identitet. I *Beowulf*, et heroisk dikt skrevet for fremførelse nettopp i aristokratiske hallmiljøer, står det:

Hrotgard, the king of Denmark, won honour in war:

And he resolved to build a hall

A large and noble feasting hall

of whose splendours men would always speak

Klarere enn dette kan vel ikke bygningens rolle som statusmarkør uttrykkes. Som i *Beowulf* er også hallen i den norrøne sagalitteraturen forbundet med fest, kult, gavegiving, gjestebud og aktiviteter som hører sammen med aristokratisk sedvane og maktutøvelse (f. eks. Brink 1996; Enright 1996; Herschend 1997; 1998; 2001; Lönnroth 1997; Sundtqvist 2002; Nordberg 2003).

Hallbygningen har imidlertid ikke vært et enhetlig og stabilt fenomen, den har for eksempel vært tilpasset den enkelte eiers sosiale stilling, klimatiske og demografiske forhold

(Herschend 1998:16; Söderberg 2005:108). Den mest markante endringen har vært at hallen allerede i romertid begynner å bli inkorporert i hovedhuset på gården. Mange eksempler på bosetninger av denne typen er påvist innenfor et stort geografisk område i Skandinavia, men en undersøkelse av spesiell interesse ble utført sommeren 2004 på Missingen i Råde kommune, Østfold (Grindkåsa 2005a). Her har det i romertid ligget en storgård, muligens et høvdingsete, hvor fire store langhus har fulgt etter hverandre i tid på den samme tomten. Det ble påvist endringer i rominndeling og funksjon i de forskjellige fasene. Det eldste huset har trolig vært omkring 52 meter langt, og har hatt fjøs i den midtre delen. På begge sider av denne har det ligget henholdsvis bolig, hall og rom med økonomiske funksjoner. I neste fase, hvor langhuset har vært nesten 61 meter langt og drøye 8 meter bredt på det bredeste, har fjøset blitt flyttet til husets ene ende. Hallen har ligget i den midtre delen, og i den resterende delen har det vært bolig, eldhus og rom knyttet til for eksempel lagring og håndverk. Det tredje huset som har blitt bygd på gården har vært noe over 30 meter langt, og dermed klart mindre enn sine to forgjengere. Dette var sannsynligvis et resultat av at fjøset i denne fasen har blitt flyttet ut i en separat bygning, mens hall og bolig har blitt igjen i langhuset. Det siste huset som har blitt bygd på gården har vært knappe 50 meter langt, og også her er det sannsynlig at fjøset har ligget i en egen bygning. I langhuset var det spor etter en øvre og nedre hall, og en boligdel. I tillegg har huset hatt egen lagerrom osv (ibid).

Funksjonsinndelingen i huset har vært nesten identisk med funksjonsinndelingen i den senere kongehallen fra vikingtid i Lejre, Danmark (Larsen 1994:11, 53-54). Dette viser at både sosiale mønstre og byggeskikk i Norge i romertid typologisk og kronologisk kan sammenlignes med den sørlige delen av Skandinavia, men også at strukturer i vikingtid kan følges flere hundre år bakover i tid.

Mens bolighus på gårder gjennom en tradisjonell byggestil har hatt en tendens til å uttrykke individers identitet og tilhørighet til det kollektive fellesskapet, synes haller å ha hatt den motsatte hensikten (Herschend 1998:37). Ifølge Peter Wells (1998:242) er identitet en dynamisk konstruksjon basert på individers eller gruppers historie og erfaringer samt relasjoner mellom individer og grupper. Hensikten med identitet vil være for individet eller gruppen å definere en forbindelse med den større sosiale virkeligheten, å etablere verktøy for interaksjon mellom individer og grupper, og å definere rammer for denne interaksjonen. Med Wells' terminologi blir haller et aktivt medium for å uttrykke en identitet som skiller seg fra kollektivet, og ifølge Herschend (1998:19) var hallen *born out of res publica eventually to dominate it*. Ved en gjennomgang og sammenligning av bosetninger fra Lejre, Tissøe, Strøby

Toftengård, Slöinge og Järrestad, viser Bengt Söderberg (2005:178-179) at til tross for ulikheter, så er det ingen tvil om at de tidlig gir uttrykk for en veletablert, aristokratisk gruppeidentitet. Dette kommer til uttrykk gjennom et fellesskap av en viss materiell kultur. Etableringen og opprettholdelsen av haller på disse stedene viser, mener han, at aristokratiske nettverk ble formet i søndre Skandinavia i løpet av 600-tallet. Senest omkring 700 har nettverk av denne typen vært etablert og velfungerende, i tillegg til en grunnleggende oppfatning av regler for sosial interaksjon. Funn av storgårder, som den på Missingen, i Sør-Norge, viser at også dette området har inngått i det samme fellesskapet allerede fra romertid. Det var skapt en aristokratisk identitet på et regionalt nivå, og en viktig arena for denne var hallens åpne rom.

Söderberg 2005:446: Dels utgjorde hallene materialisert ideologi i seg, i det at hallen var den sentrale representasjonen av rådende kosmologiske forestillinger. I kraft av sin romslighet kan hallmiljøene også tillegges en overgripende betydning i forholdet til andre kategorier av materialisert arkeologi som f. eks. kult, festing, seremonielle og rituelle handlinger og spesialisert håndverk, det vil si grenseoverskridende handlinger som "fant sted" i dette miljøet. Gjennom disse og lignende aktiviteter ble ideologien knyttet til hverdagslivet og arbeidsorganisasjonen; det overskudd som ble skapt i området ble overført til hallmiljøene der det ble transformert til festmat og festdrikke, offer, gaver og så videre. Hallmiljøene utgjorde dermed den sentrale institusjonen for et områdes politiske økonomi.

6 TRO, TANKE OG SAKRAL ARKITEKTUR

Religionsskiftet i Norden sent i vikingtid ført til endrede verdensoppfatninger og endrede sosiale systemer. En vel så viktig endring i ideologisk mentalitet og kulturelle samfunnsforhold fant imidlertid sted allerede på 5-600-tallet, og opphavet til vikingtidens sosiale organisasjon og det sakrale kongedømmet kan spores tilbake til denne. Før vikingtidens ideologiske omskiftninger behandles er det derfor på sin plass med en oversikt over disse.

6.1 Hedendom og kultbygninger

Procopius, en antikk forfatter og historiker som levde på 500-tallet, beskriver offerpraksisen til innbyggere i Thule på følgende måte (i Coste og Ritthaler 1966:159):

”De tilber mange guder og demoner: himmelguder, luftguder, jordguder og vannguder samt alle mulige demoner som de tror lever i vann, kilder og elver. De bringe ofre til dem, også dyr. Det beste offer er et menneske, og helst den første fange tatt i krig. De ofres ikke kun blodig, men de henges opp i et tre eller kastes i kratt”.

Ifølge Procopius tilba de nordlige stammer sine guder i naturhelligdommer, men det må påpekes at for en som var vant til tempelbyggingen i det romerske riket, kan det ha vært vanskelig å erkjenne kultbygninger med andre arkitektoniske uttrykk. Procopius sine betraktninger utelukker derfor ikke bygninger av denne typen blant germanerne, men en mengde gjenstander funnet i våtmarkkontekster i Syd-Skandinavia viser likevel at hans betraktninger har vært korrekt. I nesten hver eneste myr i Danmark finnes rester av keramikkar fra eldre jernalder som viser at fødevarer ble ofret til de livgivende og helbredende kreftene som ble tillagt våtmarkene. I tillegg er funn av dyreoffer vanlig. Funn av flintøkser, smykker, keramikkar, våpen og mennesker viser at praksisen med å ofre i myrer går langt tilbake i tid (Fabech 1991:284 med videre ref.).

Charlotte Fabech mener imidlertid at det kan påvises en diskontinuitet i offerpraksis omkring år 400 e. Kr. da de gamle offerstedene i løpet av folkevandringstid suksessivt ble forlatt og dermed endte en tusenårig religiøs praksis (Fabech 1991). Ifølge Fabech (1991:289) viser likeheter i religiøse uttrykk som offerskikker, nordisk dyrestil, bruk av runer og figurframstillinger at det har vært en nær kulturell sammenheng i hele Skandinavia, og hennes resultater kan derfor appliseres også på norske forhold.

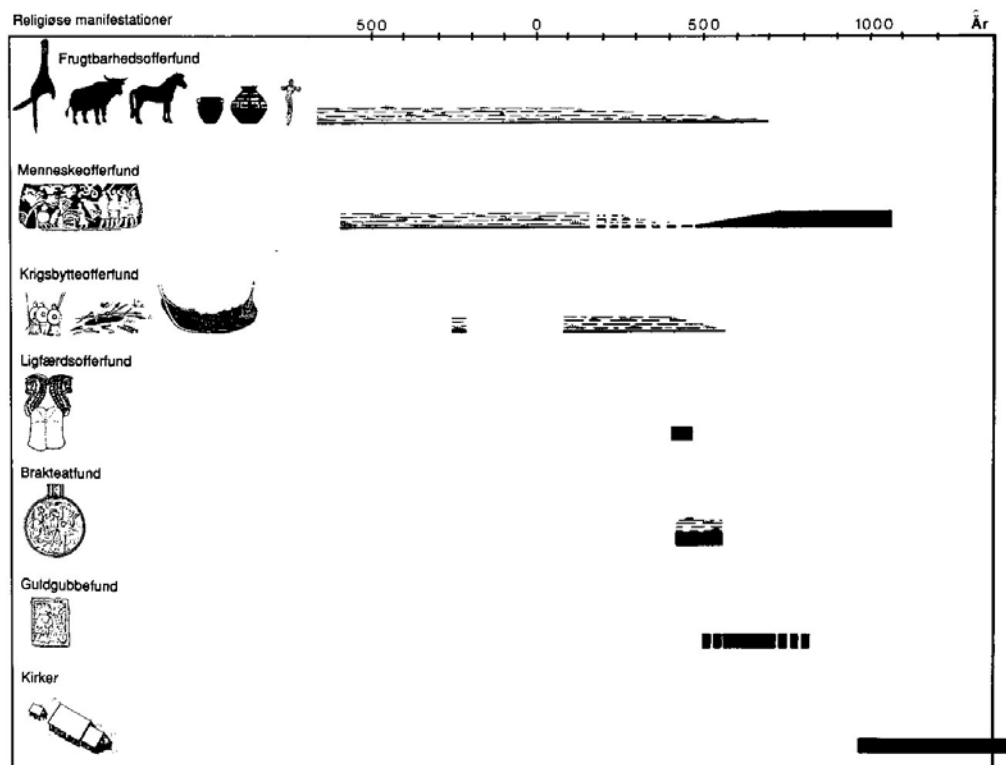
Ofring i våtmarkkontekster opphørte altså i løpet av folkevandringstid, og spor etter kultsteder blir magrere i yngre jernalder og vikingtid. Ved se på gjenstander som kan knyttes til kultutøvelse mener Fabech (1991:290ff) likevel at det mulig å trekke noen slutninger om hvor kultutøvelse fant sted også i denne perioden.

Ofring av mennesker i våtmarkkontekster har hovedsakelig funnet sted i en periode på 700 år fra 600 f.Kr. til 100 e.Kr. Enkelte funn viser likevel at praksisen fortsatte til opp på 400-tallet (Stjernqvist 1974; Fabech 1987; 1991:290). Menneskeofring er imidlertid kjent både gjennom skriftlige kilder og billedlige fremstillinger helt opp til innføringen av kristendommen. For eksempel finnes det en fremstilling av menneskeofring på en bildestein fra Gotland som dateres til 700-tallet (Nylén 1978:62), mens Adam av Bremen forteller om store blot i tempelet i Uppsala og Guta sagaen beskriver bloting av mennesker på alltinget (Holmbäck og Wessén 1943:292, 304). I sagen blir det også fortalt at blotingen foregikk ved ”hult och högar, vi ock stavgårdar”. I disse kildene forekommer ingen referanser til deponering av de ofrede i våtmarkkontekster, og Fabech (1991:290) konkluderer med at menneskeofring fortsatte på tørt land etter opphøret av ofring i våtmarkkontekster på slutten av 500-tallet.

Gullbrakteater har i Skandinavia vært en del av gjenstandsmaterialet i folkevandringstid, på Gotland også i merovingertid. Brakteatenes motiver inkluderer både portretter som etterligner senantikke keiserfremstillinger, og motiver som har blitt knyttet til norrøne gudeskikkelser. Runer på enkelte brakteater støtter opp om den siste tolkningen (Solberg 2005:54-56). Brakteatene fremstiller dermed guder og myter, og har sannsynligvis inngått i religiøse kontekster (Fabech 1991:290). De aller fleste av de 800 brakteatene som er funnet i Skandinavia stammer fra depotfunn. I Norge viser dog den forholdsvis jevne fordelingen av brakteater fra graver og depoter til en noe annen praksis enn i resten av Skandinavia. Mest interessant i denne sammenheng er imidlertid at brakteater er kjent både fra våtmarkkontekster og fra funnsituasjoner på tørt land, og at begge funnkontekster synes å kunne knyttes til bebyggelser med spesielle funksjoner som for eksempel Gudme/Lundeborg, Sorte Muld og Helgö (ibid, Hauck 1981).

På 500-tallet dukker det opp en ny gjenstandstype; de såkalte gullgubber. Gullgubber er små, tynne gullblikk med mønster i relieff som fremstiller mer eller mindre naturalistiske menn og/eller kvinner, og i enkelte tilfeller dyr. De måler fra 0,5 til 1,5 m², og er kjent fra hele Skandinavia med unntak av de aller nordligste områdene (Resi 2005:143 f med videre ref.). Motivene er tolket som et uttrykk for Hieros Gamos-myten om det hellige bryllup mellom en

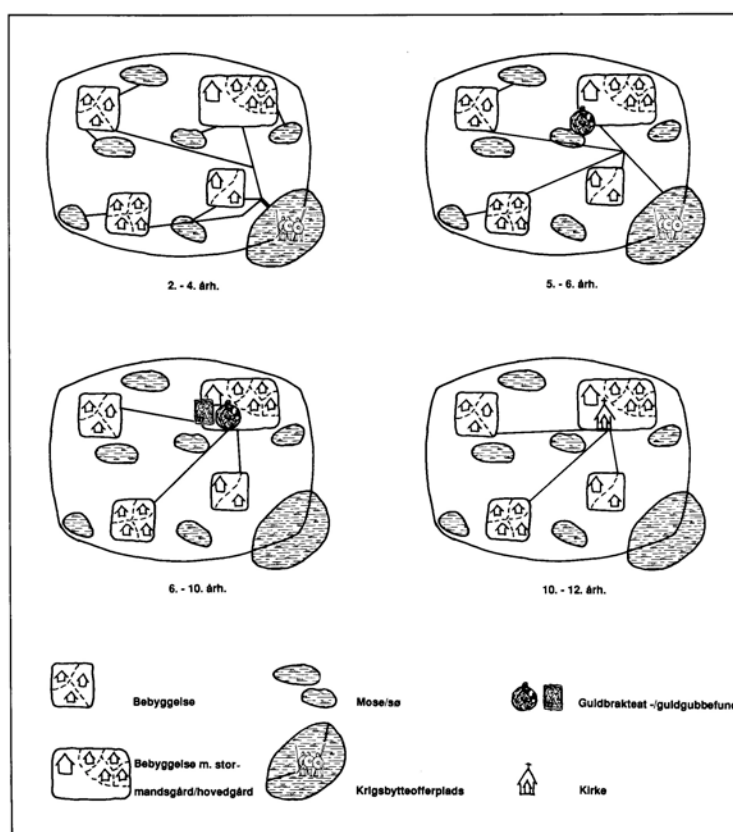
gud og en kvinne eller mann. Ifølge Steinsland (1990:86) kan myten settes i sammenheng med grunnleggelsen av fyrstedømmer, og legitimering av grunnleggerens maktpolitiske krav. Gullgubber er bare funnet i tilknytning til bebyggelse, og med ett unntak på tørr mark (Fischer 1974; Fabech 1991:291). Lokalteter med forekomst av gullgubber og/eller gullbrakteater har trolig fungert både som herskapssteder og helligdommer, de såkalte sentralplasser (jf. tabell 3).

Figur 9 Oversikt over offergjenstander og offerkontekster i eldre og yngre jernalder. Etter Fabech 1991.

Ofring i våtmarkkontekster avtar dermed samtidig som religiøse manifestasjoner begynner å opptre på tørt land i forbindelse med bebyggelse som har hatt en spesiell posisjon i samfunnet. Samtidig som gullgubber ble introdusert på 500-tallet synes så våtmarkkontekster fullstendig å ha mistet sin sakrale betydning. Skriftlige kilder forteller om den samme endringen, og viser at den var fullført senest på slutten av 500-tallet (ibid:292 med videre ref.). Den radikale endringen i valget av sakrale steder kan muligens reflektere en endring i selve samfunnsorganisasjonen (Fabech 1991:292), fra stammehøvdingedømmer til småkongedømmer og så endelig til en egentlig kongemakt (Näsman 1988:126-127, 131-133, Ramqvist 1991). Makten som underveis i denne utviklingen har blitt plassert hos småkonger og stormenn, har etter hvert antatt en permanent karakter, og Fabech (1991:292, 300) mener at et resultat av dette kan ha vært et skifte i samfunnets riter og seremonier fra store kollektive

manifestasjoner til seremonier konsentrert rundt det nye aristokratiets liv, som for eksempel fødsler, bryllup og begravelser. Videre mener hun at en naturlig konsekvens av dette vil være en institusjonalisering av offerhandlinger, og at aristokratiet i folkevandringstid hadde nok makt og innflytelse til å kunne gjennomføre dette. Offerhandlinger vil da ikke lenger kunne utføres i de overalt tilgjengelige våtmarkkontekster, men ble flyttet til aristokratiske eiendommer, trolig til bestemte tilegnede steder eller bygninger. Dette indikerer at forholdet mellom stormann, hovedgård og kirke som var så karakteristisk i middelalderen ikke oppsto etter innføringen av kristendommen, men derimot var et resultat av en langvarig tradisjon hvis opprinnelse kan søkes i folkevandringstid. Ved etableringen av kristendommen var det derfor en diskontinuitet i selve religionen, men en kontinuitet i bebyggelse, personer og steder for religionsutøvelse. Hun skiver: ”Det er således ikke afgørende, om den kristne kirke bygges oven på det hedenske kultsted, det afgørende er, at den stormand, der antok kristendommen, fortsatte med at have bygningen for den til enhver tid gældende religion placeret på sin eiendom” (ibid:300).

Figur 10 Modell over sakrale plassers plassering i sentralbygder i fra elder jernalder til tidlig middelalder. Etter Fabech 1991.

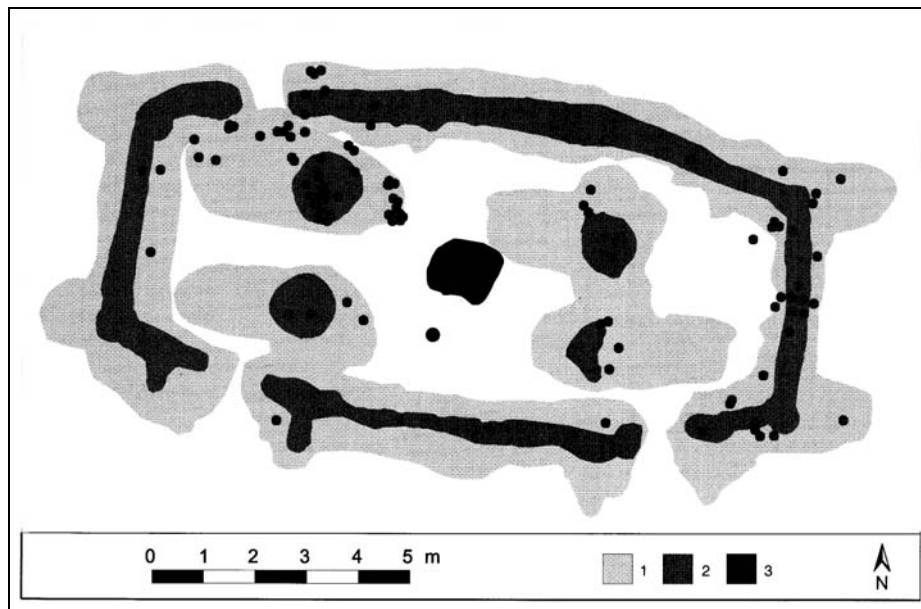
Det har lenge blitt diskutert om det fantes egne kultbygninger i de hedenske norrøne samfunnene (jf. Olsen 1966; Holtmark 1970; Gräslund 1992). Ved en gjennomgang av forskjellige kilder mener imidlertid Olof Sundqvist å ha belegg for at termen ”hov” gir en ganske klar indikasjon på at det har eksistert egne bygninger hvor guder ble dyrket i yngre jernalder, men at det fremdeles er et åpent spørsmål om termen henviser til de mangefunksjonelle langhusene eller separate kultbygninger (Sundqvist 2006). Snorre nevner også kultbygninger i Kongesagaen. I Olav Trygvassons saga (kap. 69) i skriver han for eksempel:

”Nå gikk kong Olav inn i hovet sammen med noen få av sine egne menn og noen få av bøndene. Kongen kom inn der gudene var, der satt Tor og var høvding for alle gudene. Prydet med gull og sølv. Kong Olav løftet opp en gullslått piggstav med øks på som han hadde i handa, og slo Tor så ha falt ned av stallen han sto på, og så løp kongsmennene bort og skubbet alle gudene ned av stallene”.

Snorre sier ikke noe om hva slags bygning hovet var, men kilden indikerer likevel at tilbedelse av guder i det hedenske, norrøne samfunnet har foregått i egne bygninger, noe Sundqvist altså også mener har vært tilfelle.

Sundqvist bygger sine slutninger blant annet på flere undersøkelser både Sverige og Danmark hvor det i de senere år har undersøkt spor etter flere bygninger tolket som enfunksjonelle kultbygninger. Bygningene har ligget nær hallen på storgårder/sentralplasser, og som ofte er tilfelle for haller, har det blitt påvist at disse gjerne har blitt gjenreist flere ganger på samme sted (Jørgensen 1998; Söderberg 2006:158). På sentralplassen Gudme sørvest på Fyn har det for eksempel rett sør for den store hallen som har preget bebyggelsen, blitt registrert spor etter seks etterfølgende, nesten identiske mindre bygninger på den samme plassen (Sørensen 1994). Det samme har vært tilfelle på sentralplassen Uppåkra som har ligget 5 kilometer sør for Lund i Sverige. Her har det blitt undersøkt spor etter en mindre bygning som har vært i bruk gjennom en usedvanlig lang periode fra yngre romersk jernalder og inn i vikingtid (Hårdh 2001; Larsson og Lennetorp 2004; Larsson 2006). Huset, som har blitt ombygd flere ganger, har vært 13,5 x 6,5 meter stort med to grunder med jordgravde, takbærende stolper. Nedgravningene til de takbærende stolpene var nesten 2 meter dype, og stolpenes diameter har blitt beregnet til omkring 0,7 meter. Begge deler tyder på et høyreist bygg. Huset har hatt tre innganger, to i den søndre langveggen og en i den nordre langveggen. Gulvet har bestått av gul leire, og veggene har vært bygd av tiler som har vært felt ned i en opp til omkring en meter dyp grøft. Huset har hatt takbærende stolper i alle hjørner som har vært av samme

dimensjon som de indre takbærende stolpene, og også uvanlig kraftige stolper i inngangspartiene. Sentralt plassert mellom de to grindene har det ligget et ildsted (Larsson 2006:144).

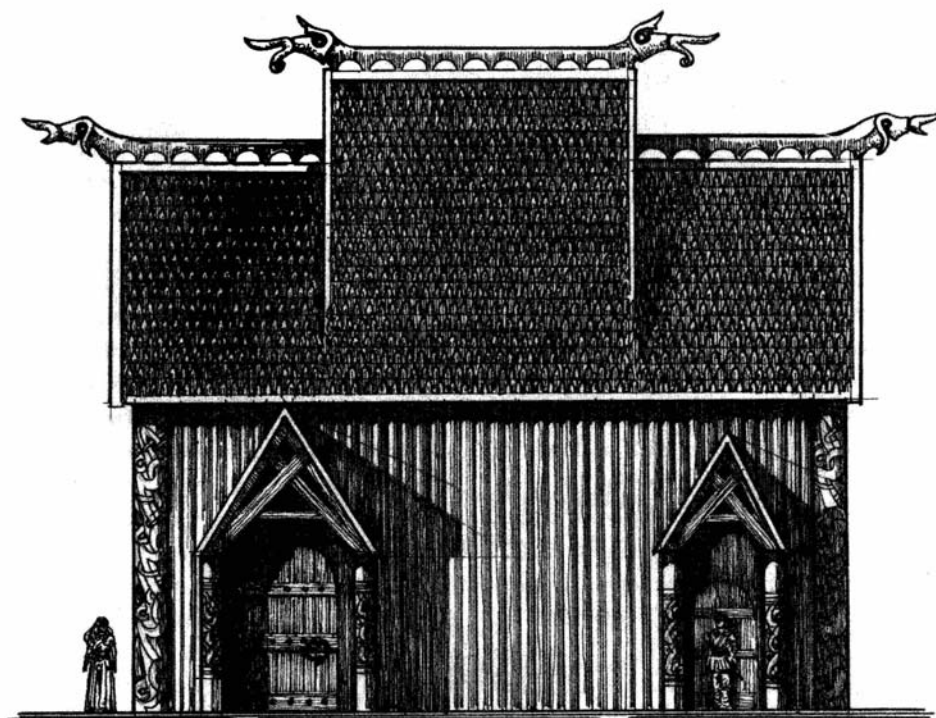

Figur 11 Plantegning over kultbygning fra Uppåkra. Etter Larsson 2006.

Funnene fra bygningen er eksepsjonelle, noe over 100 gullgubber hvorav omtrent en fjerdedel hadde fremstillinger av kvinner, har blitt funnet i stolpehull og veggroft. Fragmenter av gull og digler med gullfragmenter på innsiden viser at det har foregått gullsmedarbeid i huset, det samme gjør fire stempler for tilvirkning av gullgubber. I tillegg er det funnet fragmenter av glassbeger, glassperler og en dørning av jern. I gulvlaget i husets midtparti lå imidlertid undersøkelsens mest spektakulære gjenstandsfunn; et beger av bronse og sølv med en tydelig avsatt fot. Begeret er belagt med flere tettsittende bånd av tynt gull dekorert med sammenflettede hoder og kropper fra mennesker samt ormer og hester. Ved siden av begeret var det lagt ned en glasskål som sannsynligvis har blitt laget i området nord for Svartehavet, og både beger og glasskål er datert til tiden omkring år 500. Begeret har sannsynligvis inngått i drikkeseremonier i som har funnet sted huset (Larsson 2006:144ff).

Ifølge Lars Larsson (2006:145) tyder konstruksjon og gjenstandsfunn på at husets har blitt brukt ved spesielle seremonier, og at støttebegeret kan ha inngått i seremonier rundt en velkomstskål. Den seremonielle handlingen å ønske gjester velkommen har vært av stor betydning, og kvinner har sannsynligvis hatt en sentral rolle i disse drikkeseremonier (Enright 1996). Dette kan kanskje være med på å forklare kvinneskikkelsene på gullgubbene.

Både husets konstruksjon, som har vært markant overdimensjonert, og de spesielle gjenstandsfunnene gjør at seremonibygningen fra Uppåkra kan karakteriseres som en hall (jf. kriterier fremsatt i Herschend 1993). Larsson sammenligner derfor kultbygningen i Uppåkra med hallbygninger på sentralplassen Tissø vest på Sjælland hvor dype stolpehull også tyder på en overdimensjonert bygning (jf. Jørgensen 1998). Den har likevel flere fellestrekk ved de tidlige hallene fra romertid, enn med de store hallbygningene fra yngre jernalder hvor hallen har blitt inkorporert i langhuset (Herschend og Mikkelsen 2003). Skriftlige kilder beretter også om statusbygninger med stor takhøyde, som i Beowulf hvor den danske konge Hrodgars høye hall ble holdt sammen med jernbånd både innvendig og utvendig (Herschend 1997:50). Dette var sannsynligvis nødvendig for å motvirke trykket på veggene i en slik høy bygning. I Uppåkra har det istedenfor jernbånd blitt valgt kraftige hjørnestolper som har avlastet trykket fra taket på veggene (Larsson 2006:150).

Figur 12 Rekonstruksjon av kultbygningen fra Uppåkra. Etter Larsson 2006.

De enfunksjonelle kultbygningene har blitt satt i sammenheng med dette begrepet *harg* som i Eddadiktningen nærmest betyr gudebolig. I utgangspunktet har harger trolig vært naturhelligdommer, men har etter hvert blitt utiklet til en egen bygning. Det har blitt trukket

paralleller fra harger til de norske stavkirkene fra middelalder (Sundqvist 2006; Söderberg 2006:158), og med utgangspunkt i den kraftige konstruksjonen som indikerer en høyreist bygning, sier også Larsson at det er nærliggende å trekke en parallell fra kultbygningen i Uppåkra til de norske stavkirkene (Larsson 2006:150). Kulthusene viser derfor at det kanskje har funnets en skandinavisk tempelarkitektur som også reflekteres i stavkirkene (Sundqvist 2006 med videre ref.). Dette kan kanskje også være en medvirkende årsak til at tradisjonen med å bygge trekirker ble opprettholdt så lenge i Norge til tross for kirkens klare instruks om at kirker skulle bygges i stein.

Et kulthus fra sen vikingtid i Borg i Östergötland, Sverige viser imidlertid spor etter andre arkitektoniske løsninger enn de som har vært typiske for stavkirker. Huset har vært cirka 4x7,5 kvadratmeter stort. Det har vært anlagt på en omkring 1000 kvadratmeter stor steinlagt gårdsplass, og har sannsynligvis vært laftet. Innvendig kan det se ut som om huset har vært delt i to rom ved hjelp av en tversgående gang midt i huset. I enden av denne gangen, inn mot langveggen, ble det funnet restene av et fundament bygd opp av store, flate steiner. Fundamentet har blitt tolket som et mulig spor etter et alter. Gulvet i huset har vært steinlagt med runde steiner (Lindeblad 1996; Nielsen 1996).

Gjenstandsfunnene fra huset omfatter bare to amuletringer, men dirkete utenfor huset ble det funnet en rekke gjenstander. Blant disse var et depotfunn av amuletringer, til sammen 98 stykker, som er det største som hittil er funnet i Sverige. På den steinlagte gårdsplassen ble det også funnet 75 kilo ubrente dyrebein, et ganske uvanlig funn. Både amuletringer og de ubrente beinene er tolket som spor etter offer. Kulthuset i Borg har sannsynligvis hatt sin hovedfase på 900-tallet. Engang på 1000-tallet ble det så revet, og bare 100 meter mot sør ble det, trolig ikke så mye senere, oppført en kirke (Lindeblad 1996; Nielsen 1996).

Larsson (2006:151) sier definisjonsspørsmål om man velger å kalle bygningen i Uppåkra for et seremonihus, kulthus, harg, hov eller tempel, og det samme vil være tilfelle også for kultbygningen i Borg og andre kultbygninger. Uansett begrepsbruk representerer kultbygninger, sammen med haller, steder hvor det ble utført rituelle, religiøse handlinger, og viser til de bygninger som Fabeck mener har huset offerhandling etter at disse ble flyttet fra våtmarkkontekster til stormannseter (jf. Fabeck 1991:300).

Privatiseringen av kulten og flyttingen av kulthandlinger til hall og kultbygninger har muligens vært inspirert av forhold på kontinentet hvor de første kirkene ble oppført og eid av

stormenn og konger. Kirkene var dermed en privat eiendom som kunne kjøpes og selges, og allerede i år 572 kom det fra konsilet i Braga en bestemmelse om at kirker som ble oppført med vinnings formål ikke skulle konsekres (Brink 1990:292).

6.2 Kristning og kirker

Kristendommen ble innført som en ny lov i Norge omkring år 1000, og religionsskiftet fra hedendom til kristendom sent i vikingtid kan derfor oppfattes som reelt i den forstand at hedendom ble undertrykt og forbudt av den seirende religionens representanter, det vil si kongemakt og kirke (Steinsland 2000:15). Om kristningsprosessen var langvarig eller kortvarig kommer imidlertid an på hvilke perspektiver man legger vekt på. Om man velger det første kan man si at prosessen strakte seg over en periode på omkring 400 år, ved inngangen til vikingtid var de fleste hedninger, men omkring år 1200 var de fleste kristne (Steinsland 2000:14). I dette langvarige perspektivet legges det vekt på at en tilpasning gjennom synkretisme og akkulturasjon var en viktig forutsetning for misjonering og kristning (Hultgård 1992:51). Anders Hultgård (1992:57f) viser for eksempel til de hedenske ølgildene hvor bønder kom sammen flere ganger årlig for å sikre et godt år og fred gjennom rituell øldriking, og som i møtet med kristendommen ble omdannet til drikkegilder der bøndene velsignet ølet til Kristi og St. Marias velbehag for et godt år og fred. I kristen tid foregikk ølgildene på Allehelgensdag og på andre juledag, det vil si en høstfest og en julefest. Begge disse dagene var viktige også i den hedenske kulten, og Kong Olav skal ha imøtekommet den hedenske befolkningen ved å erstatte de gamle drikkegildene med nye tradisjoner i forbindelse med påske og jul, og også ved midtsommer og Mikalesmesse. Hedenske offer, kultsanger og det meste av de hedenske offerritualene ble avskaffet, men den rituelle og sakrale drikkingen for et godt år og for fred samt tidspunktene for samlingene ble opprettholdt.

Ytterligere et eksempel på en langvarig tilnærming og sammensmelting av de to kulturene mener Hultgård (1992:62ff) kan finnes i prosesjoner eller vandringer gjennom åkrer med helgenbilder eller krusifiks. Dette var en tradisjon som fant sted langt opp i nyere tid, i Eidsborg i Telemark ble det så sent som på slutten av 1700-tallet fremdeles båret en helgenstatue fra stavkirken og rundt en nærliggende innsjø på St. Hansaften, og ”dersom Niculs [St. Nicolas] sveitta når dei bar han, skulle det bli skinår ” (Bø 1959:66). Hultgård (1992:62ff) mener at den samme type handling også fant sted i de hedenske samfunnene hvor de var knyttet til fruktbarhetsgudene Frøy og Frøya.

Et viktig område hvor Kirken tilpasset seg norrøn, og også vesteuropeisk, tradisjon var oppfatningen av det sakrale kongedømmet. Forholdet mellom en konge og maktens verden har opptatt forskere i flere tiår, og debatten har særlig handlet om hvorvidt den førkristne kulturen hadde et sakralt kongedømme, og i så tilfelle hva som konstituerte en slik herskerideologi (se oversikt over diskusjon i Steinsland 2000:53ff). I dag er det likevel en allmenn oppfatning at det fantes sakralkongedømmer i Norden i vikingtid, men dog ingen konsensus om hvordan forholdet mellom konger og gudeverden ble konstituert. Kongens sakrale stilling betyr likevel at han baserte sitt maktgrunnlag på en guddommelig avstamming, og at han har spilt en rolle som formidler mellom guder og mennesker. En sentral forestilling har vært knyttet til hans rolle som garantist for landets fruktbarhet, for *ár ok friðer* (ibid).

Innenfor kirken ble det i etableringsfasen i tidlig middelalder argumentert for kirkens overordnede rolle i forhold til kongemakten ut fra deres teologi om at Jesus hadde påtatt seg rollen som både prest og konge (Lynch 1992:119). De verdslige herskerne søkte derimot å legitimere sin herskerrolle gjennom både guddommelig avstamming og gjennom teologi. Et eksempel på det siste er biskop Grimkel's helgenforklaring av kong Olav kort tid etter slaget på Stiklestad. Olavskulten ble i ettertid brukt for å legitimere enekongedømmet både blant eliten og i befolkningen, men den ble også brukt i kongenes maktkamp overfor kirken. Helgenforklaring med påfølgende kult var for øvrig et vanlig fenomen over hele Europa i middelalder (i Brendalsmo 2006:128). I Norge fullførte dette møtet mellom den hedenske sakralkongen og den kristne helgenkongen religionsskiftet (Steinsland (2000:186).

De ovenfor beskrevne eksempler viser at det har blitt argumentert for at kristningen av Norge, og også de øvrige Nordiske landene, var preget av akkulturasjon og synkretisme, men argumenter for det motsatte har også blitt fremsatt. Steinsland (1989;1991a) mener for eksempel at menneskene i slutten av vikingtid fremdeles var dypt forankret i den hedenske tro, og at religionsskiftet derfor ble gjennomført i løpet av et forholdsvis kort tidsrom omkring år 1000. Hun bygger påstandene på skriftlige kilder som gir informasjon om de førkristne samfunnene. I Íslendingabók (kap. VII) fortelles det for eksempel at en fornærmelse mot gudinnen Frøya fremført på Alltinget bare kort tid før det ble fattet vedtak om en offisiell overgang til kristendommen, ble straffet med fredløshet, den strengeste straffen som kunne idømmes. I samme kilde og kapittel opplyses det også om at var like mange hedninger som kristne tilstede på Alltinget i år 1000 da islendingene vedtok religionsskiftet. Beslutninger som ble fattet i denne sammenhengen viser også at hedendommen fremdeles hadde en sterk

stilling i samfunnet; utsettelse av barn, bloting i hemmelighet og fortæring av hestekjøtt skulle fremdeles være tillatt (Steinsland 1989:206). Til tross for en tidlig misjonsvirksomhet i Danmark og Sverige på 800-tallet, og i Norge på 900-tallet mener Steinsland (1989:207) derfor at det foregikk en dramatisk konfrontasjon mellom hedendom og kristendom rundt tusenårskiftet, og at religionsskiftet har innebåret et epokeskapende ideologisk brudd. En liten innvending mot denne innfallsvinkelen er arkeologiske utgravninger utført de senere år. På Faret i Skien, Telemark har det for eksempel blitt påvist en kristen kirkegård avgrenset av en grøft som dateres tilbake til 900-tallet, muligens så tidlig som den første halvparten. Den første kirken ble bygd midt på den eksisterende kirkegården omkring år 1000 (Reitan 2006). Gaute Reitan (2006) mener at dette viser at kristendommen var etablert, i hvert fall i kystnære områder, godt tilbake på 900-tallet.

Uansett hvilken tilnærming man fester tillit til, er det klart at den hedenske religionen var en integrert del av menneskers liv og en konstituerende del av det ættebaserte samfunnssystemet. Betegnende for dette er at det ikke fantes et samtidig ord for den hedenske religion, i stedet snakket man om *siðr* som betyr sed eller skikk. Først i siste del av vikingtid dukker begrepet *heiðinn dómer* opp som en motsetning til *kristinn dómer*. Betydningen av *heiðinn* er noe usikker, men muligens betyr det hjemlig (Steinsland 2000:42). Med bakgrunn i dette forutsetter et religionsskifte en oppløsning av de ættebaserte samfunnsstrukturene, og nettopp dette mener Steinsland (1989:207) at er et sentralt punkt for å forstå religionsskiftet i Norden. Hun sier at ”kristendommens innførelse til fortrenghet for hedendommen går hånd i hånd med kongemaktens konsolidering og for Norges vedkommende med rikssamlingsprosessen og omdannelsen av samfunnssystemet. Kristendommen innførtes i Norge med samlingskongenes hjelp. Misjonen vendte seg til samfunnspyramidens øverste lag. Når stormennene og deres kretser var vunnet for den nye religionen, var hedendommens dager talte”. Kristendommen etablerte en ideologisk plattform for kongemakten, og var dermed gjennom denne med på å oppløse de organiserende strukturene i det hedenske samfunnet og utvikle det til et statssamfunn (Andersen 1977:200; jf. Steinsland 1989:207). Den nye kongemakten, rikssamlingen og kristningen markerte et brudd i den sosialhistoriske utviklingen.

I årtiene rundt år tusen var det derfor rikskongene som etablerte kirkeorganisasjon. Dette skjedde i samvirke med bøndene, frivillig eller etter påtrykk. Kongens ledende rolle i etableringen av en kirkelig organisasjon førte til at kirken fram til midten av 1100-tallet delvis var en fyrstekirke. Samtidig førte bøndenes lovfestede plikt til å underholde prestene

økonomisk og til å bygge og vedlikeholde kirker til at den delvis var en folkekirke (Brendalsmo 2006:151f). Kirkebygging i denne tidlige fasen besto antageligvis av kirker etablert på kongsgårder eller på krongods, såkalte hovedkirker, kirker etablert i samarbeid med stormenn eller storbønder, kalt høgendeskirker, og tilslutt herads- eller bygdekirker etablert av og i bygdesamfunn (Brendalsmo 2006:152). Et sentralt utgangspunkt for disse konkusjonene har vært den såkalte fylkeskirkeparagrafen i Frostatingsloven som lyder som følger:

Bøndene skal lata alle menn i fylket byggja fylkeskyrkje og ha det gjort på tolv måneder, eller bøta femten merker til biskopen om ho er av tre. Men om folket vil bygja at stein, då skal dei rå som vil det beste og som er klokast, om det er somme som ikkje vil og det er usemje om det. Og om det er menn som forsømmer det, då ligg det slikt på dei som om dei let vera å byggje trekyrkje. Men om ein fjordungsmann eller ein tridjungsmann dreg seg unna kyrkjebygging, då skal han bøta slikt av femten merker som det fell seg av utrekninga. Men om dei menn som er pliktige til det, dreg seg unna, skal dei bøta seks øyrar. Og jamnvel om ein berre forsømmer å skaffa eit tre, då skal den som pliktar det, betale seks øyrar i vederlag for treet, og likeeins for kvart lass stein om det er ei steinkyrkje som skal byggjast, og stein skal skaffast til vegar som før. Men alle menn i fylket skal halde garden kring kyrkja ved lag eller greia ut tre merker og bøta seks øyrer som ein heilt forsømmer å gjera det – ein øyre for kvar trestokk, som skal fåast til vegar som før. Men om plikta vert forsømd eller ein mann dreg seg unna, då fører det med seg tre øyrar i straff ved ei nygjord kyrkje. Og sidan skal bøndene bre kyrkja si vél tredje kvar vinter (i Brendalsmo 2006:153).

I Norge er det i dag bevart cirka 190 kirker fra middelalder (Jensenus 2001:83), men gjennom skriftlige kilder og arkeologiske utgravninger kjenner vi til et sted mellom 1200 og 1300 tre- og steinkirker fra denne perioden. Ingen av de eldste kirkene fra 1000-tallet er imidlertid bevart, kirker som gjerne omtales som stolpekirker fordi de i motsetning til de senere stavkirkene, hadde jordgravde stolper (jf. tabell 2 som viser en oversikt over kjente stolpekirker i Norge).

Tabell 2 Oversikt over kjente stolpekirkene i Norge (etter Jensenus 2001 og Reitan 2006).

PÅVISTE STOLPEKIRKER	DATERING
Lom I	Erstattet av en ny kirke omkring 1157/1158
Mære I og II	Erstattet av en ny kirke omkring 1184
Bø I	Erstattet av en ny kirke omkring 1177
Høre I	Siste halvdel av 1000-tallet
Urnes I og II	Erstattet av en ny kirke omkring 1130
Mariakirken I	Erstattet av en ny kirke omkring år 1050
Kinsarvik I	Siste halvdel av 1000-tallet
Kaupanger I og II	Tusentallet
Ringebu II	Erstattet av en ny kirke omkring 1192/1193
Faret I	Omkring år 1000

Til tross for de klare kravene til hvem som hadde plikt til å bygge kirker og at det skulle bygges *nye* kirker, synes det ikke som om kirken i middelalder har hatt noen normative krav om kirkebygningers form, størrelse eller utseende (Jensenus 2001:106). De tidligste stolpekirkene har likevel mange fellestrekk. For det første har de alle hatt jordgravde takbærende stolper plassert i hjørner og vegglinjer, og har dermed i motsetning til de senere stavkirkene, vært enskipede. Det er også kjent to planløsninger, i den ene utgjør skipets langvegger også korets vegger, mens i den andre er både skip og kor rektangulære, men med ulik størrelse (ibid:83ff, 121-171).

Overgangen til kristendommen innebar et skifte både av ideologi og mentalitet. Ideologisk skifte fordi den nye religionen ble vedtatt som en ny lov, og mentalitetsskifte fordi de nye ideene kristendommen brakte med seg sakte ble en del av menneskers verdensoppfatninger (Steinsland 2000:33). Hedendom og kristendom har som religioner vært diametralt forskjellige. Hedendommen sprang ut av og var tilpasset et bondesamfunn med slekt, bygd og ting som de sosiale enhetene mennesker forholdt seg til. Kult og kulthandlinger var fokusert rundt ættens fruktbarhet, og kollektivets opprettholdelse. I den kristne kirke var derimot fokus på det enkelte individ og dets evige skjebne. Kristendommen er også en universell frelsesreligion forankret i dogme, lære og kultus, og med en overnasjonal institusjonell organisering (Steinsland1991a:338; 2000:33).

Skriftlige kilder viser også at religionsskiftet berørte og påvirket enkeltmennesker. Den islandske skalden Hallfred Vandrådeskald gir for eksempel på dødsleiet i et dikt stilet til Olav Tryggvason uttrykk for de tvil og kval han har for å ha forlatt de gudene han tilba i

ungdommen og som alltid hadde behandlet ham godt. Hallfred hadde i ungdommen vært tilknyttet den hedenske Håkon jarl, men ble etter hvert Olav Tryggvasons mann og hadde mer eller mindre blitt tvunget til å døpes av kongen. Hallfred frykter også ”Sønnens vrede”, det vil si dommen, og Helvete. Ifølge den tidlige kristne skaldediktningen var for øvrig frykten for helvete utbredt (i Steinsland 2000:42).

Kristendommen satte i gang en transformasjonsprosess som langsomt endret mentalitet, oppfatninger om verden og moral. Den førte med seg et nytt gudsbilde, ny kosmologi, nytt menneskesyn og nye etiske idealer (Steinsland 2000:44).

7 URBANE SENTRE OG ØKONOMISK MENTALITET

7.1 Den urbane byggeskikken

Som ledd i det vestromerske rikets ekspansjon nordover, ble det etablert et nettverk av byer i okkuperte områder. Urbaniseringen var et resultat av den klassiske greske kulturarven med en samfunnsorganisasjon basert på byer som administrative sentre. I takt med det vestromerske rikets tilbakegang og kollaps på 400-tallet, begynte imidlertid byene i okkuperte områder gradvis å miste sin betydning samtidig som nye maktsentre i form av store gods vokste frem i rurale strøk. Denne utviklingen ble enda sterkere i den post-romerske perioden hvor makten i mange germanske riker var basert på et militæraristokrati og stormannens gods (Harrison 1999). En nyetablering av byer i Vest-Europa, den andre urbaniseringsbølgen, tok ikke til før på slutten av 600-tallet, og især på 700-tallet (f. eks. Hodges og Hobley 1998).

Tidspunktet for etablering av urbane sentre i Skandinavia blir et spørsmål om definisjon. I henhold til en vid definisjon som sier at en by er et avgrenset område med en permanent og tett bosetning med en viss økonomisk spesialisering, oppsto urbane sentre i Skandinavia først i det 8. århundre etter Kristus. Den tidlige urbaniseringen som er kjent gjennom det greske "polis" og keltiske "oppida" mangler derfor i disse nordlige områdene (Andrén 1989a:173), men fra midten av 700-tallet og frem til midten av 1100-tallet ble det etablert omkring 30 byer i Skandinavia (Authén 1977; Andrén 1989a:173; Andrén 1989b). Urbaniseringsprosessen har imidlertid ikke vært lineær. Med unntak av Ribe og sannsynligvis Åhus, har alle vikingtidens byer vært forlatt ved slutten av 900-tallet. Dette var et resultat av endrede maktstrukturer i vikingtid som førte etablering av nye maktsentra og nye byer. De eldste byene har vært en del av vikingtidens hedenske stammesamfunn, mens de nye var nært knyttet sammen med kongemakten og den kristne kirkes etablering i Skandinavia.

7.1.1 De tidligste handelsplassene

Fraværet av urbane sentre betyr likevel ikke at sentralisering av økonomiske funksjoner manglet i Skandinavia i tiden før byer ble etablert. Allerede i romertid fantes det storgårder med kontroll over handel og vareutbytte, de såkalte sentralplasser (se oversikt over sentralplasser i tabell 3). "Sentralplass" har innen arkeologien utviklet seg til å bli et samlebegrep for steder som har hatt overgripende sosiale funksjoner som for eksempel maktutøvelse, rettsetablering, kult, festing, spesialisert produksjon i tillegg til handel og vareutbytte (Söderberg 2005:11). Sentralplassene hadde sin storhetstid fra omkring 400 e.Kr.

til begynnelsen av 900-tallet. De fikk ifølge Näsman (1991:169) en stor betydning for utbyggingen av samfunnenes infrastruktur, og kan betraktes som forløpere for urbaniseringsprosessen i Skandinavia på slutten av 600-tallet og på 700-tallet. Sentralplasser er kjent fra hele Skandinavia og bebyggelse har først og fremst vært karakterisert av haller (jf. kapittel 5.2) tradisjonelle treskipede langhus med funksjoner som bolig, fjøs og håndverksproduksjon og separate bygninger for håndverk som for eksempel mindre treskipede langhus og grophus (f. eks. Nielsen et. al. 1994; Callmer og Rosengren 1997; Hårdh og Larsson 2001; Gustafsen 2001; 2002; Munch et. al. 2003).

Tabell 3 Oversikt over sentralplasser i Norge, Danmark og Sverige og deres bruksfaser (etter Callmer og Rosengren 1997; Hård og Larsson 2001; Gustafsen 2001; 2002; Munch et. al. 2003, Skre 2007a).

SENTRALPLASS	ERJA	YRJA	FVT	MVT	VT	TMA
Slöinge	-	-	X	X	X	-
Stafsinge	-	-	X	X	X	X
Varla	-	-	-	X	X	X
Helgö		X	X	X		
Lejre	-	-	X	X	X	-
Boeslunde	-	X	X	X	X	-
Fjälkinge	-	-	X	?	X	-
Toftegård	-	-	-	X	X	-
Tissø	-	-	-	X	X	-
Dankirke	-	X	X	X	-	-
Ribe	-	-	-	X	X	X
Gudme (Lundeborg)	-	X	X	X	-	-
Uppåkra	X	X	X	X	X	-
Himlingøye	-	X	-	-	-	-
Vittene	X	-	-	-	-	-
Borg (Lofoten)				X	X	
Veien	-	X	X	-	-	-
Sikringssal (Kaupang)			X	X	X	

Sentralplassene har vært stormenns og aristokratiske slekters hovedsete. De var sentrum i deres godskomplekser (jf. kapittel 5), og utviklingen av velfungerende gods og deres stadig økende behov for varer, samt vareutveksling mellom gods og etter hvert mellom større regioner må ifølge Johan Callmer ha vært drivkraften bak utviklingen av handelsplasser (Callmer 2002:154). Handelsplassene har trolig fungert som et møtested for mennesker i en bestemt region med markeder som har blitt avholdt en eller flere ganger i året, og gjennom agenter som har vært involvert i interregionalt utbytte og handel, har handelsplassen hatt kontakter med et stort geografisk område (Callmer 1991; 2002). I disse forhold lå ifølge Ulf Näsman (1991:172) også kimen til en egentlig frigjørelse av varedistribusjon og

håndverksproduksjon fra agrar produksjon og fra det tradisjonelle ættesamfunnet. Denne store utviklingen i det økonomiske systemet som fant sted på 600-tallet, førte til nye samfunnsmessige behov og innføringen av en ny økonomisk struktur på begynnelsen av 700-tallet. Behovene ble definert av lederne på sentralplassene, og de nye systemene ble formet etter utenlandske forbilder, og da først og fremst tidens viktigste by; Dorestadt ved Kromme Rijn (se også van Es 1990).

Lundeborg

Den tidligste handelsplassen som det er registrert spor etter i Skandinavia, har ligget i Lundeborg sørvest på Fyn i Danmark. Her har arkeologiske undersøkelser vist spor etter sammenhengende aktiviteter gjennom nærmere 600 år, fra det 3. til det 8. århundre (Thomsen 1987; 1988; Hardt 1989; Nielsen et. al. 1994). Handelsplassen Lundeborg har inngått i et større kompleks som har omfattet en rik boplass i Gudme, 5 kilometer unna. Gudme har vært et økonomisk og politisk maktsentrum med sentralplassfunksjoner. I tillegg har komplekset omfattet gravfelt som omfatter mer enn 2000 branngraver. Gravfeltet er et av Danmarks største, og ligger 2,5 kilometer fra Lundeborg (Thomsen 1991:25).

Arkeologiske undersøkelser har vist at Lundeborg er karakterisert av et stort, sterkt trekullholdig og nesten strukturløst kulturlag som dekker nær 90 prosent av området. I noen områder i kulturlaget er det registrert spor etter gulvlag fra mindre, lette bygninger, men med unntak av dette har det ikke blitt påvist sikre spor etter hus (Thomsen 1991:25; 1994:23). Dette indikerer at boliger og verkstedsbygninger på markedsplassen har vært av en midlertidig karakter, trolig teltlignede konstruksjoner eller lette reisverkkonstruksjoner uten jordgravde elementer. På markedsplassen har en rekke forskjellige håndverk blitt praktisert, det er blant annet funnet spor etter snekkerarbeid, gull- og sølvsmedarbeid, bronsestøping, perleproduksjon og produksjon av gjenstander av rav (Thomsen 1991:29). I tillegg viser mengden og arten av romerske importvarer at Lundeborg i eldre romertid var utgangspunkt for en gavebasert utveksling av importgjenstander, mens en administrert handel med romerske importgjenstander har tatt over i yngre romertid (Thompson 1991:26).

Dankirke og Helgö

I tillegg til Lundeborg har av de viktigste sentre for handel i Skandinavia i folkevandringstid og merovingertid trolig vært Dankirke sørvest på Jylland i Danmark og Helgö i Mälaren i Sverige. Stedene har hatt størst innflytelse fra 400-600-tallet, men Helgö har eksistert også senere (Andrén 1989a). Det er ikke funnet spor etter handelsplasser av samme karakter som

Lundeborg i forbindelse med Dankirke og Helgö, men dette betyr ikke nødvendigvis at slike steder ikke har eksistert. Handelsvirksomhet kan ha foregått på ennå uoppdagede markeds plasser, men det er også mulig at selve sentralstedet var arena for slike transaksjoner.

Bare deler av den omfattende lokaliteten Dankirke er per i dag arkeologisk undersøkt, og det er noe usikkert hvilke funksjoner bosetningen faktisk har hatt. Det ble etablert bebyggelse i Dankirke allerede i førromersk jernalder (500 f. Kr. - Kr. f.), en bebyggelse som både i form og funksjon har vært av samme karakter som øvrig rural bebyggelse i perioden. Arkeologisk gjenstandsmateriale viser imidlertid at Dankirke allerede i eldre romertid har begynt å få en viss lokal betydning, mens den i yngre romertid har fått en senterfunksjon med blant annet håndverksproduksjon og varedistribusjon (Hansen 1991:16). Funn av for eksempel store mengder glassfragmenter og enkelte sceattas fra 600- og 700-tallet viser at stedet har vært et rikdomssenter med nære kontakter til Vest-Europa (ibid; Clarke og Amrosiani 1995:50). Bosetningen i Dankirke som er undersøkt viste spor etter flere faser med multifunksjonelle, treskipede langhus. Ett av langhusene, hus Vb, som dateres til folkevandringstid, skiller seg ut gjennom en større avstand mellom grindene, og har trolig vært en hall (Herschend 1995).

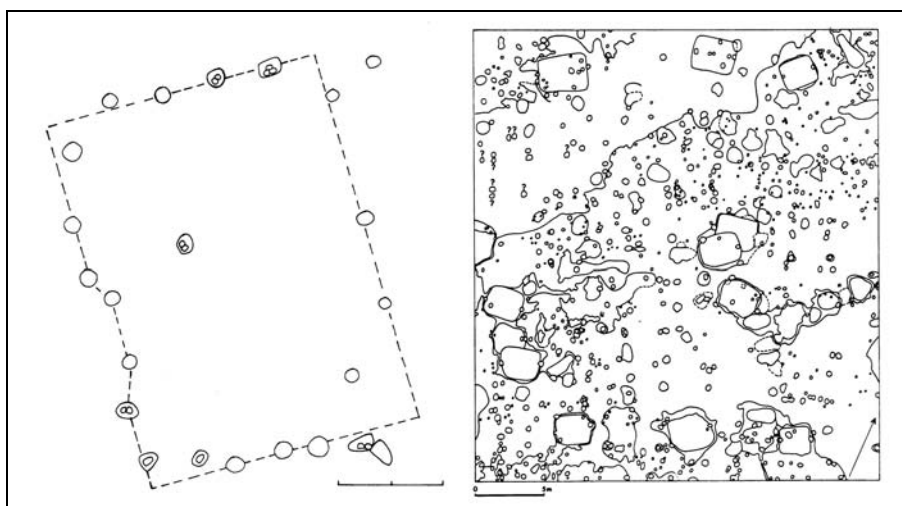
Hus Vb i Dankirke har vært om ikke identisk, så i hvert fall svært likt ett av langhusene på Helgö som også må ha vært en hall (ibid). Bosetningen på Helgö har vært omfattende, og har i tillegg til hallen bestått av flere faser med multifunksjonelle, treskipede langhus. I tillegg har det funnets enfunksjonelle treskipede langhus, enskipede bygninger fundamentert på steinsyll og grophus med håndverksfunksjoner. Avfallsprodukter fra disse indikerer en industriell produksjon av smykker og klestilbehør (Holmqvist 1961; Reisborg 1994; Clarke og Amrosiani 1995:70). Synnöve Reisborg (1994:26) mener at de enskipede syllsteinshusene sannsynligvis var oppført i laft, men uten spor etter selve bygningen er det like sannsynlig at bygningene har vært reisverkkonstruksjoner med staver eller sleppvegger.

7.1.2 Pre-urban og den tidligste urbane bosetningen

Fra omkring 700 e.Kr. er det i det nordvestre og nordre Europa kjent flere handelsplasser eller preurbane sentre hvor både håndverkere og handelsmenn har bodd fast store deler av året. De tidligste stedene i Skandinavia som kan settes inn i en slik sammenheng, er Ribe sørvest på Jylland, og Åhus nordøst i Skåne. Mye tyder på at de tidlige urbane sentrene ble etablert av kongemakten, og i så tilfelle kan kongens initiativ ses som et tidlig eksempel på deres politiske kamp med stormennene på sentralplassene, og deres hevdvunne rolle i varedistribusjonen (Andrén 1983; Christophersen 1989a).

Åhus

I Åhus har arkeologiske undersøkelser vist at en handelsplass ble grunnlagt ved breddene av elven Helgeå omkring år 700 e.Kr. Det var imidlertid ingen tegn til egentlige bygninger i den eldste fasen, og bosetningen har trolig ikke har vært permanent. Bare 50 år senere, omkring 750 e.Kr., har markedsplatsen blitt flyttet noen hundre meter mot nord. Ved relokaliseringen har bebyggelsen blitt planlagt gjennom parsellering av området, og bygninger har ligget organisert i grupper på tomter som har målt cirka 25 x 20 meter. Flere steder mellom tomtene har det vært åpne korridorer for ferdsel, og bosetningen har hatt en semipermanent karakter. Håndverksaktivitetene på plassen har omfattet produksjon av perler og økseformede anheng av rav, gjenstander av horn, bronse- og sølvstøping, glassperler og smieaktiviteter med fremstilling av jernprodukter. I tillegg har det foregått en omfattende tekstilproduksjon (Callmer 1991; 2002).

Figur 13 Plantegning over hus fra Åhus. Etter Callmer 1991.

Tettheten i bebyggelsen på handelsplatsen har variert sterkt, men den har vært dominert av stolpebygde hus og grophus. Ifølge Johan Callmer (1991:38) var det problematisk å bestemme hvordan de stolpebygge husene har sett ut, men han sier at de fleste sannsynligvis har vært nord-sør orienterte, rektangulære hus som har vært omkring 10 meter lange og 5 meter brede. De takbærende stolpene har hovedsakelig stått i veggene, og husene har vært enskipede. Grophusene har ligget samlet i grupper på to eller tre på de enkelte tomtene. Det har ikke vært mulig å bestemme hva som skjedde med handelsplatsen under 900-tallet, men på begynnelsen av 1000-tallet har bebyggelsen igjen blitt flyttet. Fra byens nye lokalisering på 1000-tallet har det vært en direkte kontinuitet frem til middelalderbyen Åhus (ibid 1991:42-43).

Ribe

Ved elven Ribe ble det etablert en handelsplass omkring år 710, og ifølge Stig Jensen (1991:79 ff) ble den lokalisert på en tidligere agrar bebyggelse av samme karakter som øvrig rural bebyggelse i perioden. Gården, eller muligens gårdene, har fremdeles vært i drift omkring år 700. Grøfter som har delt området inn i parseller viser at handelsplassen var planlagt. Parsellene har vært 6-8 meter brede, og det har vært et sted mellom 20 og 40 parseller organisert på hver sin side av en gate som har løpt parallelt med elven. Det er ikke funnet spor etter egentlige bygninger fra den tidlige fasen som har vart frem til omkring år 800, og handelsplassen må i denne fasen ha hatt samme funksjon og karakter som den tidligste fasen i Åhus. Omkring år 800 blir markedsplassen flyttet noen hundre meter, men med unntak av 8 grophus er dessverre ikke denne nye bosetningen arkeologisk undersøkt. Undersøkelse av andre strukturer som for eksempel vollgrav og spor etter voller viser likevel at det har en kontinuerlig pre-urban og urban bosetning i Ribe fra tidlig å 700-tallet og til den tidlige middelalderbyen (ibid). På grunn av manglende undersøkelse av vikingtidens handelsplass har det verken vært mulig å bestemme om bosetningen på dette tidspunktet har blitt mer bofast eller hvilke bygningstyper menneskene har valgt å bygge. Fraværet av klare konstruksjoner i den eldste fasen samt funn av 8 grophus fra 800-tallet, indikerer likevel at bebyggelsen også i denne fasen har vært av samme karakter som på den samtidige handelsplassen i Åhus.

Både Åhus og Ribe har vært planlagte og godt organiserte sentre for handel og håndverksproduksjon, og trolig sto en tidlig kongemakt bak grunnleggelsen. Etableringen og utviklingen av handelsplassene faller sammen med en sterk utvikling av handel i Nordvest-Europa i den siste halvdel av 700-tallet i, spesielt i Rhenområdet og langs Kanalkystene. Dette førte også til ekspansjon av handelsinteresser mot Nord-Europa, og en mer omfattende import og produksjon også her. I tillegg økte antall mennesker engasjert i håndverksproduksjon og handel sterkt (Callmer 1991:37). Dette medførte et økt behov for lokaliteter for varedistribusjon og produksjon, og ikke minst steder hvor handelsruter og økonomisk utbytte kunne kontrolleres av samfunnets øverste ledere. Ved overgangen til vikingtid ble det derfor grunnlagt flere nye byer i Skandinavia.

7.1.3 Vikingtidens byer

I takt med den andre urbaniseringsbølgen i Europa, ble det for første gang anlagt byer også i Skandinavia, alle ved kongelig initiativ. Grunnleggelse var motivert av både et ønske om å

legge forholdene til rette for håndverksproduksjon og handel, og å kontrollere handelsruter for å kunne kreve toll på varer. Motytelsen for handelsfolk og håndverkere var beskyttelse. Samtidig som en permanent bosetning vokste frem i Åhus og Ribe, ble nye byer etablert i Sverige på Birka i Mälaren, i Norge i Tjølling, Vestfold og i Hedeby i dagens Schleswig-Holstein, Tyskland. Byene er kjent både gjennom arkeologiske utgravninger og skriftlige kilder. Byene fungerte som transittsentre for handel hovedsakelig mellom Skandinavia, Vest-Europa og de Baltiske områdene (Jansen 1985:189), men lokalt fant det også sted en omfattende vareproduksjon.

Hedeby

Figur 14 Tegning over Hedeby. Etter Skre og Stylegard 2004.

Hedeby har vært den største og viktigste av byene i vikingtidens Skandinavia, noe som understrekes av det faktum at mynt ble preget i byen på 800- og 900-tallet (Andrén 1989a:173f). Bare omkring 5 prosent av byen er arkeologisk undersøkt, men det er likevel avdekket et omfattende materiale som forteller om hvordan mennesker levde og bodde. Undersøkelsene har også vist at det foregikk en omfattende vareproduksjon i tillegg til handelsvirksomhet i byen. (Schietzel 1985:153). Parsellering av byområdet i form av grøfter viser at byen var planlagt (ibid:151), og sannsynligvis ble den grunnlagt av den danske kong Godfred. Ifølge franske kongelige annaler for år 808 flyttet han kjøpmenn fra byen Ruric i

det slaviske området til *Sliasthorp*. Det antas at dette sammen med *Sliaswich*, *Sliaswig*, *at Hædum* og *Haitabu* er navn som ble brukt om Hedeby (Clarke og Ambrosiani 1995:56). Dendrokronologiske dateringer fra rester av bygninger og brønner i Hedeby faller innenfor perioden 811 til 1020 (ibid:63), og støtter opp om beretningen i de franske annalene. Handelsmennene var trolig utgangspunktet for den urbane bebyggelsen som vokste frem utover på 800-tallet, men arkeologiske undersøkelser har også vist at det fantes en liten rural landsbybosetning noe sør for byen på midten av 700-tallet (Graham-Campbell 1996:81).

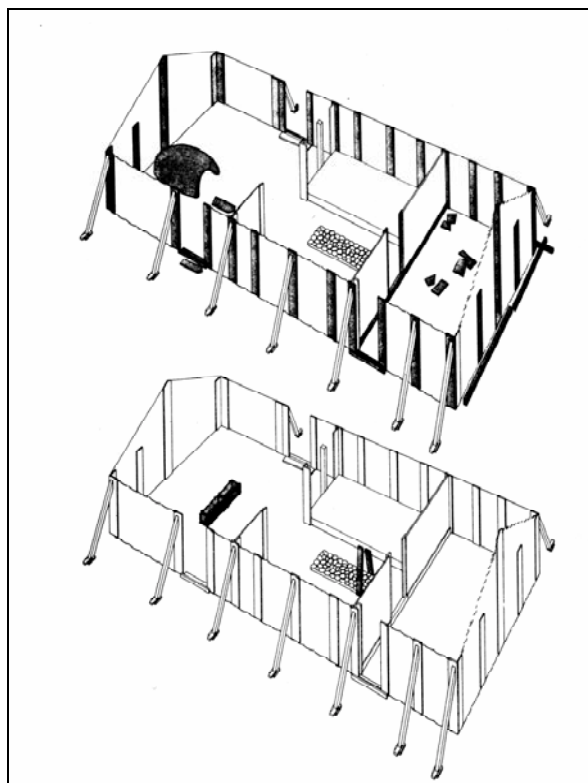
Hedeby ble strategisk lokalisert helt sør i det danske kongedømmet, i et området hvor en strekning på bare cirka 7 kilometer binder halvøyen Jylland sammen med det kontinentale Europa. Området er myrlendt med elver og fjorder. Gjennom Jylland har det helt siden bronsealderen eksistert en ferdselsåre kalt *Hærveien* eller *Okseveien* som krysser inn i det tyske området gjennom dette smale beltet. Som beskyttelse mot invaderende styrker fra sør, ble forsvarsverket Danevirke etablert her i den første halvdel av 700-tallet. Danevirke var et system av jordvoller befestet med palisader og vollgraver som fremdeles er godt synlig i landskapet. Dendrokronologiske dateringer av trevirke viser at byggingen av forsvarsverket allerede hadde startet i 734 (Clarke og Ambrosiani 1995:56; Graham-Campbell 1996:48).

Hedeby ble lokalisert i den østre enden av Danevirke, i en vik langs elven Haddeby Noord som er en sideelv til fjorden Schlei. På sitt største dekket byen et område på 24 hektar, og kan ha hatt et innbyggertall på omkring 1500 mennesker. Bosetningen i Hedeby hadde lenge en åpen karakter og var bare beskyttet av en fjellborg (Hochburg), men på 900-tallet førte trusler om invasjon fra det tyske området til byggingen av en halvsirkelformet jordvoll rundt byen. Jordvollen som ble bygd i flere faser og var minst 10 meter høy, ble tilknyttet Danevirke gjennom den såkalte forbindelsesvollen (Clarke og Ambrosiani 1995:60-61; Graham-Campbell 1996:81).

I artikkelen *Haithabu: A Study on the Development of Early Urban Settlements in Northern Europe*, presenterer Kurt Scietzel (1985) en oversikt over det bygningsarkeologiske materialet fra Hedeby, og den følgende gjennomgangen bygger på dette. Det bygningsarkeologiske materialet fra Hedeby karakteriseres av en stor variasjon både når det gjelder valg av teknikk, og bygningens størrelse og form. Et fellestrekk for alle er likevel fraværet av indre, frittstående takbærende stolper; alle hus har vært enskipede med vegger som det takbærende element i konstruksjonen. Det er funnet spor etter tre forskjellige typer veggkonstruksjoner hvorav den vanligste har vært stavteknikk. Det er imidlertid også funnet omfattende spor etter

leirklinte vegger hvor de takbærende elementene har vært vertikalt stilte planker i vegglinjen. Trykket fra taket på plankene i leirklinte vegger vil være større enn på stavbygde vegger hvor trykket fordeles på større flate. Ytre, skrå avstivere har derfor blitt brukt flere steder for å korrigere dette problemet. En mindre vanlig byggeteknikk i Hedeby har vært lafting. Det er bare funnet spor etter tre mindre, tilnærmet kvadratiske hus som har vært oppført i denne teknikken. På grunn av dårlige bevaringsforhold var det ikke mulig å bestemme spesifikke konstruksjonsdetaljer, men det er klart at mose har blitt lagt mellom stökkene for isolasjon. På hele det undersøkte har det bare blitt registrert spor etter ett mulig grophus.

Til tross for variasjon i husenes form og størrelse, er det likevel to hustyper som skiller seg ut i materialet; en toroms med bolig- og fjøsfunksjoner, og en treroms med bolig-, fjøs- og håndverksfunksjoner. Begge hustyper har hatt rektangulære grunnplan med indre skillevegger som har delt husene inn i de forskjellige funksjonssonene. Husene har vært omkring 8-10 meter lange og omkring 5 meter brede. Husene som hadde rom for håndverk har vært lenger enn de uten.

Figur 15 Delvis rekonstruert treromshus fra Hedeby. Etter Scietzel 1995.

Toromshus med bolig og fjøs under samme tak har hatt ett inngangsparti i den midtre delen av den ene langveggen. Dette førte inn i husets boligrom hvor ildstedet som regel lå plassert noe

opp mot kortveggen i husets midtakse, men det kunne også være plassert i et hjørne. Ildstedene i denne hustypen var rektangulære eller svakt ovale steinsettinger som har vært dekket med leire. Fra boligrommet var det midt i den indre skilleveggen inngang til fjøset.

Spesielt ett av husene med tre rom er godt dokumentert i Hedeby. Dendrokronologiske dateringer viser at det ble bygd av tømmer felt i 870. Huset har vært delt i tre funksjonssoner ved hjelp av indre skillevegger. I den ene enden har det ligget et rom med to motstilte inngangspartier. Det ble her funnet restene av to kuppelformede ovner som har blitt brukt til baking og matlaging, før øvrig en vanlig ovntype i Hedeby. Omkring 12 år etter at huset ble bygd har imidlertid ovnene blitt erstattet av foringstrau. Dette viser at en funksjonsendring fra husholds- og/eller produksjonsaktiviteter til fjøs har funnet sted i rommet, det eneste eksemplet på funksjonsendring i det bygningsarkeologiske materialet fra byen. I det midtre rommet har det vært bolig med et sentralt plassert ildsted. Langs den ene langveggen har rommet hatt en oppbygd lav og bred benk som har fungert som sitte- og soveplass. Boligrommet har ikke hatt inngang utenfra, men innganger til begge siderommene i de indre skilleveggene. I det siste rommet i husets andre ende, ble det funnet gjenstander som viste spor etter håndverksproduksjon. Heller ikke dette rommet har hatt egen inngang, men det har hatt et vindu som har sluppet inn dagslys. Innbyggerne i Hedeby har ikke valgt å beskytte sine hus mot råte ved bruk av syllsteiner. Syllstokker har blitt lagt direkte på bakken, og staver, veggstolper og ytre, skrå avstivere har vært jordgravde. Som en følge av dette har bygninger bare hatt en levetid på et tiår eller to i det fuktige og myrlendte området byen var anlagt på.

Hedeby var en del av det hedenske nordiske samfunnet, og kongemakten måtte forsikre kristne handelsfolk fra sør om at det var trygt å ferdes i dette området. Muligens som et resultat av dette var Hedeby og Birka de første stedene hvor kongemakten ga tillatelse til bygging av kriker, og kanskje også hovedgrunnen til at misjonærer ble ønsket velkommen (Sawyer 1997:148). Ifølge Rimbert førte bygging av en kirke til stor glede i Hedeby fordi

people of this race [Saxons] as well as merchants from this district [Bremen] and from Dorestadt made for the place readily and without any fear – something which was not possible previously – and at that time there was an abundant supply of goods of every kind (VA 24).

Hedeby var på 800- og 900- talet en blomstrende handelsby hvor store rikdommer ble samlet, og dette gjorde byen til et fristende angrepsmål. Ifølge de islandske sagaene ble byen utsatt for flere kraftige angrep, og både danske, svenske og saksiske konger har i perioder

kontrollert byen. I 1055 ble Hedeby brent av Harald Hardråde, og i 1066 ble byen igjen angrepet og ødelagt av slaviske styrker. Etter dette blir byen forlatt (Clarke og Ambrosiani 1995:63). Samtidig med denne utviklingen har middelalderbyen Schleswig blitt etablert på nordsiden av Shlei, og funksjoner tilknyttet Hedeby har blitt flyttet hit.

Birka

Birka lå på øya Björkö i Mälaren i et område som i jernalder på grunn av gode jordbruksforhold og god tilgang på handelsvarer var et av de tettest befolkede områder i Sverige (Clarke og Ambrosiani 1995:68f). Byen ble antageligvis etablert omkring år 800, men enkelte gjenstandsfunn indikerer muligens at grunnleggelsen fant sted 25-50 år tidligere enn dette.

Ifølge Rimbert (1921) spilte kongen en stor rolle i Birka, og det er sannsynlig at kongemakten sto bak etableringen av byen. Allerede på 600-tallet har det ligget en rik sentralgård på naboøya Adelsö. I vikingtid har denne ganske sikkert tilhørt den svenske kongen, og gården har utviklet seg til et senter i det kongelige gods som også Björkö og Birka var en del av (Clarke og Ambrosiani 1995:75f). I gjennomsnitt har det trolig bodd omkring 700 mennesker i Birka. Befolkningstettheten har imidlertid variert. I den tidligste fasen har byen ikke hatt mer enn noen hundre innbyggere, mens det på 900-tallet har levd mer enn 1000 mennesker i Birka (Ambrosiani og Erikson 1996:62).

Funn av grøfter i de dypeste lagene i svartjordslaget, viser at byen ble planlagt med utgangspunkt i et parselleringsystem med rektangulære tomter som strakte seg opp fra havnen. Husene i Birka har vært av samme type som i Hedeby, det vil si rammevirkehus med vegger som det takbærende element i konstruksjonen. Husene i Birka har imidlertid hatt en noe annen funksjonsinndeling enn husene i Hedeby, husene har enten vært rene bolighus eller verkstedbygninger. Begge hustypene har hatt en rektangulær form, og vært fra cirka 5 meter brede og 8-10 meter lange. Bolighusene kunne ha både ett og to rom. I toromshusene hadde hovedrommet moldbenker langs langveggene, et sentralt ildsted trukket noe inn mot den bakre kortveggen og ofte tregulv. Det andre rommet var et mindre inngangsrom med jordgulv. Bolighusene har som regel blitt bygd med syllstokker fundamentert på et steinunderlag. Syllstokkene har blitt tolket som spor etter vegger med stående eller liggende plank, det vil si tiler eller sleppvegg, hvor leirklining har blitt brukt til isolasjon. Verkstedbygningene har i motsetning til bolighusene konsekvent bare hatt ett rom. De har også blitt oppført med jordgravde stolper og leirklinte flettverksvegger delt i fag av

takbærende stolper. Verkstedbygningene har hatt en friere plassering av ildstedet enn bolighusene (Svensson 1995).

Bybebyggelsen i Birka har hatt et forholdsvis enhetlig uttrykk med mindre enskipede hus. I direkte tilknytning til byen har det imidlertid ligget bebyggelse med andre funksjoner og annen byggeskikk. På en liten høye i enden en byvoll som har omkranset Birka, har det ligget et befestet anlegg; garnisonen. Den ble grunnlagt samtidig med Birka, og eksisterte fremdeles på slutten av 900-tallet (Hedenstierna-Jonson og Olausson 2006). I garnisonen er det funnet spor etter flere trebygninger, blant annet en smie. Den mest fremtredende av bygningene har imidlertid vært en hall som har huset krigere hvis oppgave har vært å beskytte byen. Hallen har vært et 20 meter langt og 10 meter bredt treskipet langhus med svakt konvekse langvegger og er den hittil største bygningen som har blitt arkeologiske undersøkt i Birka.

Gjenstandsfunn indikerer at det har vært en romslig inndeling og en markering av rang i hallen. I den ene enden har det for eksempel ligget et høysete, mens det i motsatte ende har vært et våpenarsenal. I hallen har det funnet sted både sekulære og religiøse handlinger (ibid).

I tillegg til langhuset i garnisonen har det ligget treskipede langhus på motsatt side av byen. Langhusene har ligget i utkante av byen på oppbygd terrasser, og fra husene har det vært god utsikt over hele Birka. Det har ikke vært mulig å bestemme om langhusene har hatt den tradisjonelle funksjonsinndelingen med bolig for mennesker og fjøs/stall under samme tak, men det er klart at det har forekommet håndverk som for eksempel fimsmedarbeide i husene på terrassene, (Svensson 1995:25; Olausson 1993). Kenneth Svensson (1995:25) sier at langhusene på terrassen ganske sikkert huset stormenn som var allierte med den nye kongemakten.

Bare få gjenstandsfunn fra Birka kan knyttes til tiden etter 970. Selv om det fortsatt bodde mennesker på øya etter dette tidspunktet, har Birka begynt å miste sin økonomiske betydning mot slutten av 900-tallet (Clarke og Ambrosiani 1995:75). Samtidig med denne utviklingen ble byen Sigtuna anlagt nord i Mälaren, og byens eldste fase dateres nettopp til tiden omkring 970, trolig den senere delen av tiåret. (Tesch 1990a:19). Den første svenske myntpregingen fant sted i Sigtuna omkring 995-1005 for Olof Erikson skötkonung (ibid:13).

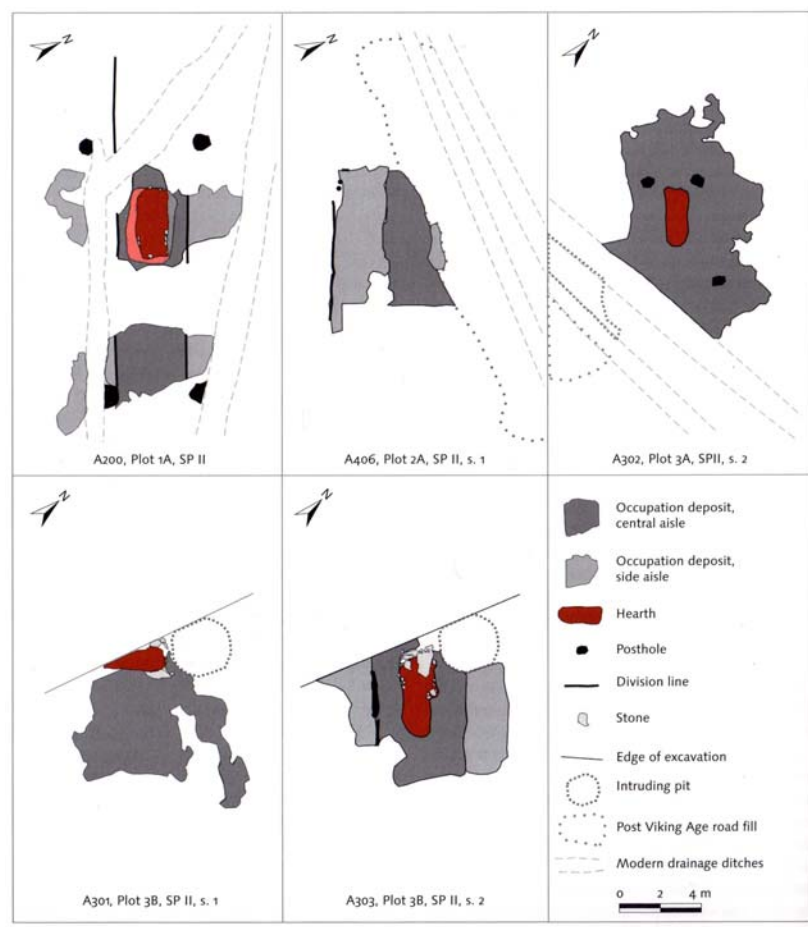
Kaupang

Ved inngangen til vikingtid har området ved Viksfjorden i Larvik kommune vært en del av Sikringssal-høvdingens domene (en sentralplass). Høvdingen har hatt sete på en gård som i dag heter Huseby, og har etter all sannsynlighet vært underlagt den danske kongens overherredømme (Skre og Stylegard 2004). På Huseby ble restene etter en hall som har ligget på et oppbygd platå påvist og delvis undersøkt fra 1999 til 2002 (Skre 2007b). Omkring år 800 har høvdingen og muligens den danske kongen, som på dette tidspunktet var Godfred som grunnla Hedeby, anlagt en by ved Viksfjordens bredde, bare noen kilometer fra Huseby. Byen kalles i dag Kaupang, men er gjennom skriftlige engelske kilder kjent som *Sikringssal*. I sin samtid har byen sannsynligvis vært kjent som *kaupangen i Sikringssal* (Skre og Stylegard 2004). Fra 2000 til 2002 ble det foretatt omfattende arkeologiske undersøkelser i Kaupang som har gitt ny informasjon om blant annet byggeskikk i byen (jf. Skre 2007a).

Som i den andre vikingbyene har bebyggelsen i Kaupang vært planlagt med inndeling i parseller ved hjelp av grøfter eller gjerder, med gateløp og bygging av brygger. Ganske snart etter at dette arbeidet var avsluttet har handelsfolk og håndverkere kommet til stedet, men det har gått ett år eller muligens så mye som fem før det har vært en permanent bosetning i byen (Skre og Stylegard 2004:29f).

På grunn av dårlige bevaringsforhold var det bevart få spor etter bygninger i Kaupang, men det var likevel mulig å trekke noen slutninger om hvordan de har sett ut. Til sammen syv bygninger er undersøkt, og disse utgjorde en homogen gruppe, og er datert til første halvdel av 900-tallet (Pilø 2007:203, 214). Bygningene har vært forholdsvis små med en rektangulær form, det største har målt cirka 6x10 meter. To av husene har hatt indre jordgravde, takbærende stolper, og har vært treskipede. Det ble ikke registrert spor etter samme type takbærende elementer i de øvrige bygningene, men Lars Pilø sier at de her kan ha hvilt på steinsyll (ibid:204-211, 215). I en av bygningene var det bevart svake spor etter det som kan ha vært en leirklint flettverksvegg, men for resten av bygningene var det ikke mulig å påvise spor etter veggkonstruksjoner. Pilø (2007:216) sier derfor bygningene sannsynligvis har hatt vegger som har vært felt inn i en syllstokk som har hvilt direkte på bakken. Veggene kan ha bestått både av planker, tiler og/eller sleppvegg, eller flettverk. Det ble imidlertid ikke funnet rester av leirklining som man kan forvente at har dekket flettverksvegger, men Pilø påpeker at dette også har vært tilfelle i vikingbyen Dublin hvor velbevarte flettverksvegger ikke har vist noen tegn på å ha vært leirklint. Til tross for dette konkluderer Pilø med at bygningene i Kaupang mest sannsynlig har hatt vegger av plank. Lafting har vært kjent i Kaupang, for

eksempel i brønner, men det var ingen tegn som tydet på at denne konstruksjonsteknikken hadde blitt tatt i bruk i bygninger (ibid:117).

Figur 16 Plantegning over hus i Kaupang. Etter Pilø 2007.

Langs langveggene har husene hatt lave, brede benker med takbærende stolpene i forkant. Midt i huset, mellom benkene, har det vært et aktivitetsområde med et sentralt plassert åpent ildsted. Husene har hatt jordgolv, og inngangene har trolig ligget i den ene kortveggen (Pilø 2007:204-211, 217). Det ble ikke funnet spor etter rene håndverkshus, så bygningene i Kaupang har trolig vært flerfunksjonelle med både bolig og håndverksproduksjon under samme tak (Skre og Stylegard 2004:38; Pilø 2006). De seks husene som ble undersøkt viste spor etter enhetlige byggetekniske løsninger og innredning, men det kan ikke utelukkes at det har vært en større variasjon i arkitektoniske uttrykk i andre deler av byen som ennå ikke er undersøkt (Skre og Stylegard 2004:38).

Den bymessige bebyggelsen i Kaupang forsvinner sannsynligvis senest omkring år 900. Enkelte gjenstander, som for eksempel arabiske mynter, viser likevel spor etter aktivitet i

området frem til 960/970, og trolig har det blitt arrangert sommermarkeder på stedet i flere tiår etter at byen har blitt forlatt (Skre og Stylegard 2004:75ff).

7.1.4 Middelalderbyen

Ved overgangen til tidlig middelalder hadde rikssamlingsprosessen, kristningen av landet og fremveksten av sentralkongedømmet skapt nye maktforhold og en ny sosial elite. Ifølge Christophersen (1989b:129) må kontroll over den redistributive vareutvekslingen, som spilte en sentral sosial og politisk rolle, ha vært sentral i denne endringsprosessen. Rollen var likevel mer av politisk enn av økonomisk art, for gjennom å ta kontroll over den redistributive handelen, ble den etablerte elitens sosiale status og politiske makt undergravd. Nye økonomiske sentre ble et middel i denne prosessen, og i løpet av 1000-tallet og første halvdel av 1100-tallet ble det på kongelig initiativ grunnlagt omkring 25 byer i Skandinavia (Andrén 1989a:174). Utover på 1100-tallet og spesielt 1200-tallet, ble disse i tillegg til å være sentre for handel og håndverksproduksjon, utviklet til viktige rettslige og administrative sentre både for kongemakt og kirke.

Oslo

Ifølge Snorre ble Oslo grunnlagt av Harald Hardråde, som regjerte i perioden 1047-66, som ”lot reise en kjøpstad øst i Oslo, og der holdt han ofte til, for det var godt for tilførsel der og rik landsbygd omkring” (Heimskringla: Harald Hardrådes saga, kap. 58). De omfattende arkeologiske undersøkelsene som ble utført i Gamlebyen på 1970-tallet (Schia 1979; 1987a; 1988; 1989; 1997; Schia og Molaug 1990;1991; Schia og Wiberg 1991), har imidlertid vist at Oslo har blitt etablert rundt år 1000, eller kanskje ennå et par tiår tidligere. Det er derfor lite sannsynlig at kong Harald var initiativtaker til den nye kjøpstaden, men han har ganske sikkert vært involvert i den noe senere byggingen av Mariakirken og kongsgården på Sørenga (Schia 1997:114). Ved det første tusenårskiftet hevdet fremdeles den danske kongemakten overherredømme i Viken, og grunnleggelsen var kanskje et resultat av dennes ønske om kontroll i området. Ved tusenårskiftet var Harald Blåtann konge i Danmark, og Schia (1997:134) foreslår at innen historien ble nedtegnet av Snorre på 1200-tallet, hadde den danske kongen blitt byttet ut med den norske.

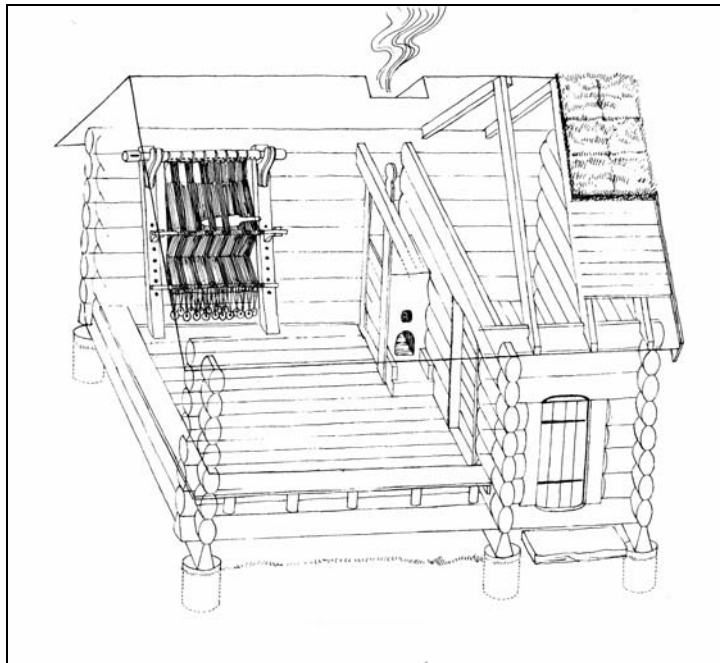
Bygravninger som fant sted på slutten av 1900-tallet har gitt en svært omfattende informasjon om middelalderens i Oslo (Schia 1979; 1987; 1988; 1989; Schia og Molaug 1990; 1991; Schia og Wiberg 1991). Byens eldste fase ble imidlertid ikke avdekket under disse undersøkelsene, de eldste sporene etter den urbane bosetning som ble dokumentert er datert til

1025-1050. Undersøkelser i Clemenskirken, Mariakirken og kongsgården har imidlertid vist at det fantes et tettsted i Oslo noen tiår før dette (ibid:111ff).

De arkeologiske undersøkelserne har blant annet vist at tomtegrenser må ha blitt etablert ganske raskt, antageligvis til dels allerede ved etableringen av den første bebyggelsen (Scia 1987:171). Tomtene har blitt omstrukturert i løpet av middelalder, men de har vært langsmale og variert i bredde fra 11-15 meter. På grunn av et avgrenset utgravningsareal, var det ikke mulig gå bestemme hvor lange tomtene har vært. Det antas imidlertid at de har vært omkring 60-65 meter lange. Tomtegrensene har vært markert dels med grøfter, med pælegjerder og skigarder (Schia 1987b:206; 1987e:88).

Det undersøkte materialet viser også at fantes en forholdsvis stabil byggeskikk med bruk av tre fra begynnelsen av 1000-tallet og helt frem til 1500-tallet, og at lafting har vært den dominerende byggeteknikken. Bygninger med laftede vegger utgjorde 86 prosent av bygninger hvor veggkonstruksjon kunne bestemmes (Scia 1987b; 1997:160f, Fett 1989). Det er ikke kjent eksempler på profane, treskipede bygninger. Allerede på 1000-tallet har den vanligste bygningstypen vært et ettroms laftet hus med en etasje, jordgulv og ildsted midt i rommet. Det ble ikke gjort observasjoner som viste hvor inngangspartiet hadde ligget i disse husene, og det ble heller ikke registrert spor etter moldbenker. På grunn av bruk av enklest mulig lafteteknikk, vagelaft, med en til dels slurvete utførelse i denne eldste fasen, mener Trygve Fett (1989:81) at lafteteknikken ikke kan ha vært kjent lenge da byggingen av byen tok til. Allerede mot slutten av århundret har en mer utviklet lafteteknikk, det såkalte findalslaft, blitt tatt i bruk. Samtidig inntreffer en utvikling fra ettroms til toroms bygninger med ett større hovedrom og ett mindre inngangsrom/forstue. Denne enetasjes bygningstypen er godt kjent fra stående bygninger fra middelalderen i rurale områder, og ble som nevnt i kapittel 2 beskrevet av Eilert Sundt som en arkaisk bygningstype. Toromshusene har hatt tregulv og hjørneildsted plassert mot yttervegg og skillevegg i hovedrommet. Flere av husene har også hatt moldbenker, sannsynligvis langs alle yttervegger i hovedrommet. Langs den langveggen hvor ildstedet lå, ble moldbenken avsluttet inntil en sleppverkskarm som har ligget langs ildstedet. Inngangen i husene har mest sannsynlig ligget i inngangsrommet, med videre inngang til hovedrommet omtrent midt i skilleveggen. Gjennomsnittlig har toromshusene målt i overkant 7x5 meter, og hatt et areal på opp mot 40 kvadratmeter. Til tross for at toromshusene ble den dominerende bygningstypen fra 1100-tallet, ble det fremdeles bygd ettromshus. Disse var imidlertid større enn ettromshusene på 1000-tallet, og

har som toromshusene hatt hjørneildsted, tregulv og av og til moldbenker (Scia 1987b; Fett 1989).

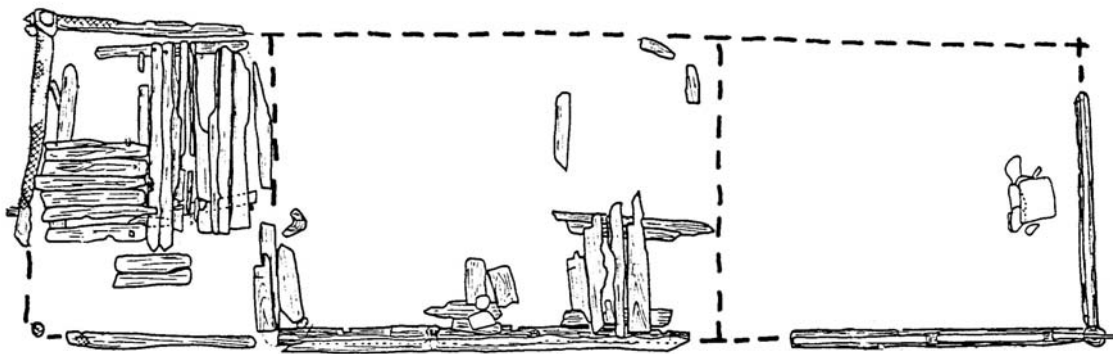

Figur 17 Prinsippskisse over toroms laftet stue fra Oslo. Etter Schia 1997.

Lafting har vært nesten enerådende i Oslo gjennom hele middelalder, bare på 1100-tallet og i tiårene før og etter, har det vært en viss variasjon i valg av byggeteknikker. Fra denne perioden er det kjent fem bygninger i stavteknikk, og fire i sleppverk (Schia 1987b:104-149, Fett 1989:56-70). De stavbygde husene har vært forholdsvis små, enkle hus med jordgravde stolper, og Erik Schia (1997:163) mener at det er mest nærliggende å tolke dem som uthus eller lagerboder.

To av bygningene oppført i sleppverkteknikk skiller seg imidlertid ut i materialet, både gjennom byggeteknikk, men også gjennom funksjonsinndeling. Det eldste, som dateres til slutten av 1100-tallet eller til omkring 1100, har vært 14 meter langt og 4-4,5 meter bredt, det vil si omkring 7 meter lenger enn de dominerende toroms, laftede husene fra samme periode. Huset har etter alt å dømme vært delt inn i tre rom ved hjelp av tversgående skillevegger. I det sørøstre rommet har det vært inngang i den ene langveggen, og det har hatt jordgulv og et ildsted plassert i husets midtakse, noe trukket opp mot kortveggen. Det sørøstre og midtre rommet har vært av noenlunde samme størrelse, men det midtre rommet har hatt tregulv. Det nordvestre rommet har vært noe mindre enn de to andre. Her var det ingen spor etter tregulv, og sannsynligvis har det hatt et jordgulv. Det var ikke spor etter flere innganger i huset, og

heller ikke etter innredning. Huset har blitt ødelagt av en av de mange brannene som har rammet byen, men ganske umiddelbart etter dette har det blitt bygd et tilsvarende hus på den samme tomten. Det nye huset har vært 14,5 meter langt og 4,5 meter bredt med identisk rominndeling og plassering av ildsted som sin forgjenger, men med tregulv både i det midtre og nordvestre rommet. Det yngste huset var forholdsvis godt bevart, og viste spor etter et usedvanlig fint utført håndverk. Det er også det eneste huset blant alle de 208 som påviselig har hatt dekorative detaljer (Schia 1987b:132-149; Fett 1989:64-69, 81-85). Det var ikke mulig å bestemme bygningenes funksjon under utgravningen, og Schia (1997:166) mener at de må ha vært bygninger med spesialfunksjoner som er ukjent for oss i dag. Jeg mener imidlertid at bygningstypen peker tilbake mot byggeskikken i vikingbyen Hedeby, og derfor representerer en eldre urban byggeskikktradisjon.

Figur 18 Plantegning over hus med sleppvegger fra Oslo. Etter Schia 1987c.

Utviklingen i andre byer

Bosetningsutviklingen slik den har blitt dokumentert i Oslo, har hatt store likhetstrekk med andre Skandinaviske middelalderbyer. I Trondheim, som ble grunnlagt på slutten av 900-tallet, har bytomtene vært godt etablert allerede på 1000-tallet, og laft vært den foretrukne byggeteknikken. I den eldste fasen ble det bygge ettroms laftede hus, men mot slutten av 1100-tallet blir disse i en stor grad erstattet av den klassiske toroms bygningstypen som også har dominert i Oslo gjennom hele middelalderen (Christophersen 1994). Bare på 1100-tallet har det vært en viss variasjon i valg av byggeteknikk med innslag av stav og sleppverk, og Axel Christophersen (1994:175) mener at denne perioden var preget av at bygårdens bebyggelse og bygårdens funksjoner utvikles og differensieres. Et økende behov for flere rom og ulike typer økonomibygninger har påvirket bebyggelsen både kvantitativt og til en viss grad kvalitativt i den forstand at det ikke bare ble bygd nye bygninger av allerede eksisterende type, men også

utviklet nye bygningstyper. Ifølge Christophersen (1994:175f) må hovedårsaken til valg av laft være at de som bygde husene forvaltet en kunnskap om, og hadde erfaring med denne byggeteknikken. I tillegg mener han at det dominerende valget av lafting må bety ”at denne byggemåten fra første stund hadde et særlig ”kulturelt fotfeste” i byfolkenes bevissthet. Det laftede huset representerte sinnbildet på hvordan en bygning skulle se ut for å være et ”riktig hus”; man kunne identifisere seg med det og ”kjenne seg igjen” i det”.

I Sigtuna, som ble grunnlagt på slutten av 900-tallet, har både tomteinndeling og byggeskikk har hatt store likhetstrekk med Trondheim og Oslo (Tesch 1990b). I Lund foregikk det en omfattende omstrukturering av bebyggelsen omkring 1020 da en typisk vikingtids rural bebyggelse med store tomter og hus av trelleborgtypen, ble erstattet av en tidligurban bebyggelse med langsmale tomter og mindre, enskipede hus med leirklinte flettverksvegger (Magnusson Staaf et. al. 1996). Den samme utviklingen har blitt dokumentert i Viborg (Kristensen 1998).

7.2 Økonomisk mentalitet

7.2.1 Noen teoretiske betraktninger og utgangspunkt

I den første halvdel av 1900-tallet dominerte neoklassiske/formalistiske teorier skandinaviske arkeologers syn på økonomi, handel og vareutbytte. Ifølge Axel Christophersen (1989b:114) har imidlertid klassisk, vesterlandsk nasjonaløkonomisk teori vist seg å være inadekvat og utilstrekkelig for å forstå den økonomiske organisasjonen, herunder handel og vareutvekslingens former, i førindustrielle samfunn, og den fremste kritikeren mot denne tradisjonelle markedsøkonomiske teoretiske forankring har vært økonomihistorikeren Karl Polanyi. På 1960-tallet var han foregangsperson for den såkalte substantivistiske skolen som ble utviklet innenfor økonomisk antropologi. Hans artikkel *The Economy as an Instituted Process* som ble publisert i *Trade and markets in the Early Empires* i 1957 har hatt særlig stor innflytelse. Polanyi opererer med tre prinsipper for fordeling og sirkulasjon av varer: resiprositet, redistribusjon og markedshandel. Resiprositet viser til gjensidig bytte av varer og produkter mellom mennesker på omtrent samme sosiale nivå. Selve handlingen kan ofte ha en ritualisert form, og prinsippet karakteriseres av jevnbyrdighet mellom aktørene. Ved redistribusjon blir derimot varer samlet inn til et sentrum, for så å bli omfordelt. Prinsippet forutsetter en eller annen form for sanksjoner som tvinger produsenter til å levere fra seg sine varer, og det opptrer derfor i samfunn med en hierarkisk eller sentralisert struktur. Markedshandel betegner et system hvor prisen på en vare eller tjeneste bestemmes av loven

om tilbud og etterspørsel. (Polanyi 1957:251-256; Polanyi 1978:35ff). Teoretisk skal markedshandel fungere uten innblanding av offentlige myndigheter, men markedsøkonomi i slik ren form har ikke blitt praktisert verken i førindustrielle eller moderne samfunn.

En grunnleggende oppfatning i den substantivistiske skolen er å betrakte økonomi som en del av et samfunns kultur, og dette kommer klart til uttrykk i følgende sitat av Polanyi: "The outstanding discovery of recent historical and anthropological research is that man's economy, as a rule, is submerged in his social relationships. He does not act so as to safeguard his individual interest in the possession of material goods; he acts so as to safeguard his social standing, his social claims, his social assets. He values material goods only insofar as they serve this end" (Polanyi 1968:7).

I ettertid har imidlertid Polanyi's klassifiseringen av økonomiske transaksjoner blitt kritisert for å være ahistoriske og ikke ta hensyn til variasjoner og kombinasjoner som finnes i utvekslingsformer og i samfunnstyper (Christophersen 1989b:118). Sosialantropologen Maurice Godelier (1975:69f) mener for eksempel at Polanyi's "typologi" er utilstrekkelig for å forstå den "egentlige strukturen" i et økonomisk system, og at Polanyi begrenser seg til "att registrera och klassificera synbara aspekter av skilda ekonomiska och sociala systems funksjonssett". En videreutvikling av synet på interaksjonen mellom et samfunns økonomiske institusjoner og dets overgrinende sosiale, politiske og filosofiske forhold ble derfor gjort på 1970-tallet innenfor den marxistiske/historiematerialistiske tilnærmingen. For Marx sto produksjonen i sentrum, det vil si det arbeidende mennesket og dets økonomiske betingelser. Utviklingen av religiøse, politiske og filosofiske ideer ble sett som et sekundært produkt av den økonomiske utviklingen (Olsen 1997:146). I stedet for å diskutere ulike former for vareutbytte, ble helheten i de økonomiske systemene nå undersøkt. Strukturmarxistiske forskere, som Godelier (1975) og Claude Meillassoux (1972), mener at et samfunns økonomiske institusjoner bare kan forstås gjennom en erkjennelse av hvordan den økonomiske praksis er med på å bestemme innholdet i de sosiale relasjonene, og ikke minst å spore den historiske utvikling (jf. Christophersen 1989b:114). De siste årene har likevel den dominerende økonomiske betydningen blitt tonet ned i både sosialantropologisk og arkeologisk forskning. I stedet har ikke-økonomiske kategorier som ideologi og religion blitt viet større oppmerksomhet (Trigger 1996:249).

Synet på økonomiske relasjoner og implikasjoner i samfunnet har altså endret seg en del gjennom de siste tiårene. I vikingtidens samfunn fantes det imidlertid mer enn en økonomisk

institusjon. Ifølge Johann Callmer (1988) må det tas hensyn til tre fundamentale perspektiver ved studiet av handel og vareutveksling i Nord-Europa i den andre halvdel av det første millenniet, perspektiver som i prinsippet er fundamentalt forskjellige fra hverandre. Det første perspektivet er konsentrert rundt individuelle bosetninger og regionen de inngår i. Her behandles individer og deres nærmiljø, og det omfatter grunnleggende menneskelige forhold. Det andre perspektivet knyttes til større bosetningsområder eller en region, og behandler strukturer knyttet til dominans og kontroll. Det tredje perspektivet er knyttet til et mye større geografisk område. Det omfatter forhold som ikke er integrert i lokalsamfunn, og er dermed svært forskjellig fra de første to. Callmer understreker at selv om de tre perspektivene er fundamentalt forskjellige fra hverandre, er de likevel nært knyttet sammen. Dette gjelder spesielt de to første hvor det første ses som en forutsetning for det andre. Både det første og det andre perspektiver kan ifølge Callmer tolkes ved hjelp av substantivistisk teori, mens fenomener knyttet til det tredje perspektivet vanskelig kan studeres uten begreper fra den formalistiske skolen. En mer fruktbar innfallsport til problemstillingen mener jeg imidlertid at har blitt utviklet av den amerikanske antropologen Stephen Gudeman (1998) som kombinerer sosiale og markedsrelaterte aspekter i en overgripende teoretisk tilnærming. Han bygger på tidligere økonomiskantropologisk forskning, og sier at den prinsipielle oppdagelsen her har vært forskjellen mellom en ”community” og en ”market” dimensjon ved økonomiske forhold. Teorien gir en bedre forståelse av samfunn hvor det opptrer mer enn ett økonomisk system, samt mennesker handlinger og årsaker til disse enn de ovenfor beskrevne tilnærmingmåtene.

Gudeman (1998:xii) hevder altså at det prinsipielt sett finnes bare to økonomiske sfærer; en ”samfunnssfære” (community sphere), og en ”markedssfæren” (market og trading sphere). I markedssfæren er det materielle utbyttet anonymt og uten sosiale implikasjoner, og forhold knyttet til produksjon og utbytte er av kontraktsnatur. Handel styres av egeninteresse og et ønske om å utvide egen makt. I samfunnssfæren er derimot det materielle utbyttet koblet til sosiale relasjoner. Forhold knyttet til produksjon og handel er av en permanent karakter, og det materielle utbyttet styres av den moral og felles vurderinger som finnes i samfunnet. Ifølge Gudeman oppviser alle økonomier begge sfærer, selv om deres betydning varierer. I tillegg betoner han at sfærene er sammenflettede når det gjelder bruk og institusjoner, og at de to har et dialektisk forhold eller en varig spenning i forhold til hverandre. På individnivå representerer de to sfærene en søken etter materiell og sosial sikkerhet, og et ønske om å heve seg over sammenhengen og gjøre nye, uventede og heldige oppdagelser (serendipity).

Sikkerhet nås gjennom å rette seg etter samfunnets normer, mens å heve seg over sammenhengen oppnås gjennom møte med anonyme fremmede og gjennom fornyelse.

Gudeman's teori med to økonomiske sfærer danner et spennende utgangspunkt for en analyse av økonomiske forhold i vikingtid hvor det foregikk en glidende overgang fra en gavebasert økonomi til en begynnende markedsrelatert økonomi, fra samfunnssfæren til markedssfæren.

7.2.2 Gavegiving og sosiale forpliktelser

I Romerriket var et markedsøkonomisk system godt utviklet allerede ved begynnelsen av vår tidsregning, og penger fungerte som betalingsmiddel ved utveksling av varer (Hedeager 1988a:149ff). Penger var en forutsetning for all handel, og det var utviklet et monetært system med gull-, sølv- og kopperpenger. I de germanske rikene var det derimot ikke utviklet et pengesystem da handelen mellom Nord-Europa og Romerriket tok seg kraftig opp i romertid. Både romerske varer på vei nordover, og varer fra de germanske områdene på vei sørover måtte derfor passere gjennom en eller annen form for økonomisk eller sosial barriere på veien. Tacitus forteller at i grenseområdene blir valuta verdsatt for bruk i handelsvirksomhet også av germanere, men i mer perifere områder foretrekkes den enklere og svært tradisjonelle byttehandelen. Den germanske økonomien var derfor ikke basert på markeder hvor varer ble omsatt fritt, og romerske mynter (denarer) hadde bare i enkelte tilfeller, som for eksempel i transaksjoner med romerske handelsfolk, en fast verdi. Mynter i disse områdene hadde derimot en symbolsk mening, og signaliserte eksklusive politiske sosiale forbindelser hos eieren. Kontakten med Romerriket, dets markedsøkonomi og monetære system la likevel grunnlaget for den samme utviklingen i den "primitive" germanske gave- og prestisjeøkonomi noen hundre år senere (ibid).

Basert på strofer i Beowulf og andre skriftlige kilder, har numismatikeren Philip Grierson vist gaveutbyttet i Europa var institusjonalisert i tidlig middelalder (500-1050 e. Kr.), det vil si en periode som omfatter skandinavisk vikingtid. I anglo-saxiske og skandinaviske samfunn fremholder han gaveutbyttets verdi, og sier at "in any picture which we make of exchange in the early Middle Ages, the phenomenon of gift and counter-gift must be allowed a conspicuous place" (Grierson 1959:139). Han viser at kildene beretter om en stor variasjon når det gjelder gaver og gaveutbytte. Det har omfattet prestisjegenstander som ringer av edle metaller og sjeldne fugler som ble utvekslet mellom høvdinger og hirdmenn, men også gjenstander uten prestisjeverdi. For eksempel kunne kongen gi store mengder bly (taktekking) til et kloster i gjenbytte for bønner (Grierson 1959). Den franske historikeren Georg Duby

(1981) har som Grierson påpekt gaveutbyttets sentrale rolle i europeisk tidlig middelalder. Han skriver at ”Tvärsigenom alle samhällslager gick det et livlig kretslopp av gåvor och gengåvor, prestationer av ceremoniell och nästan sakral natur” (Duby 1981:55), og videre ”hela samhället var genomvävt av ett oändligt komplicerat nätverk genom vilket rikedomar och tjänster cirkulerade, framdrivna av vad jag har kallat nödtvungen frikostighet. De underlydande visade den gentimot sina herrar, fränderna mot bruden, gästarna mot den som ställde till med en fest, stormannen mot kungen, kungen mot stormännen, alla rika mot de fattiga och, slutligen, alle mäniskor mot de döda ock mot Gud. Det rörde sig verkligen om varautbyten, och de var otaliga (Duby 1981:63; se også Reuter 1985).

Gavegivnings vesen beskrives også i norrøn litteratur. I både skaldediktningen, i Eddaen og i de yngre sagaene finnes detaljerte beretninger om gavegivning som handler om gjenstander som for eksempel vakre våpen, ringer av gull og sølv, forskjellige smykker og prektige skip. I Hávamál i den eldre Edda presiseres det at ”gaver venter motgaver”, en leveregel som også finnes i Gulatingsloven som ble nedskrevet omkring år 1200. I Gulatingsloven har imidlertid kravet om en passende motytelse for en gave blitt et lovfestet prinsipp (Hedeager 1993:46). Sagaene beretter også om mennesker som i redsel for å havne i en avhengighetsstilling, var påpasselige med ikke å ta imot eiendom uten en passende gjengjeldelse. På Island kunne nyankomne etablerere derfor foretrekke å ta eiendom med makt heller enn å få den som en gave. Sagaene forteller i tillegg at fornemme personer som ville etablere seg på Island, nektet å ta imot jord uten å få betale for den. Ved å betale ble nettopp gavegivningens sosiale konvensjoner brutt (Gurevitj 1979:74ff). Gavegivningen var i utgangspunktet frivillig, men det fundamentale sosiale behovet for utveksling i samfunnet gjorde den samtidig til en sosial forpliktelse. Ifølge Lote Hedeager var gaven den aksen som samfunnets øvre lag dreide rundt. Gjennom gaver og gjengaver ble sosiale systemer stadig gjenskapt, og en forståelse av gavens funksjon er en forutsetning for å forstå det vikingtidige samfunnet (Hedeager 1993:46).

Hvor omfattende gavegivningssystemets har vært illustrerer en beretning fra midten av 500-tallet av den gotiske historieskriveren Jordanes. Han forteller om folkestammen ”suehans” som bodde på den store øya ”Scandza”. ”Suehans” (som betyr svær) jaktet på pelsdyr og leverte pelser ”på handelens vei gjennom utallige andre folk til romerne” (i Christophersen 1989b:126). Jordanes’ beretning forteller om en omfattende ”pelshandel” mellom skandinaviske folkestammer og de provinsialromerske områdene, men indirekte gir den også informasjon om måten denne handelen foregikk på, det vil si ”gjennom utallige andre folk”.

Ifølge Christophersen (1989b:126ff) må dette oppfattes dit hen at pelsvarene har nådd de romerske provinsområdene etter å ha passert gjennom mange mellommenn og -stasjoner på veien sydoover. Dette vitner om et omfattende vareutvekslingssystem som i tillegg til luksusvarer som pelsverk har omfattet verdi/nytteprodukter som for eksempel jern, klebergryter, brynestein og kvernstein og selvfølgelig provinsialromerske håndverksprodukter.

Vareutvekslingssystemene i yngre jernalder var kontrollert av stormenn og høvdinger som i kraft av sin posisjon kontrollerte økonomiske systemer basert på redistribusjon og underhold av spesialiserte håndverkere (Näsmann 1984:118ff; 1991:171). Flyt av varer inn til maktpolitiske sentre kunne ifølge Christophersen (1989b:126ff) konverteres, ”enten av høvdingen selv eller via en mellommann (”kjøpmenn”) på innen- eller utenlandske markeds plasser til verdiprodukter som høvdingen kunne bruke til å utbygge og/eller understøtte sin sosiale posisjon og politisk allianser. Dette kunne oppnås gjennom for eksempel store fester (gjestebud og drikkelag) og i seremonielle sammenhenger som blotfester eller ved å gi gaver i bytte for å opprettholde viktige vennskapsallianser. Den sosiale forpliktelsen som lå i gavegivningsinstitusjonen, førte til at denne strømmen av varer var med på å opprettholde et komplisert nettverk av vennskaps-og allianseforbindelser, ofte over store geografiske områder”.

Det må også nevnes at Duby (1981) påpeker plyndrings rolle innenfor gavegivningsinstitusjonen i Nord-Europa. Økonomier basert på plyndring tok til allerede da det vestromerske riket kollapset, og varte, i hvert fall i den Europeiske periferien, helt opp i tidlig middelalder (se også f. eks. Lindqvist 1988 og Hedeager 1993). Plyndring, sammen med store gods, var grunnlaget for kongers og aristokratiske slekters makt (som beretningen om Svein Årleifarson på Orknøyene viste i kapittel 5.1).

Gavegivningsinstitusjonen var et resiprøkt fordelingsprinsipp knyttet til sosiale relasjoner hvor en passende gave og gjengave var definert av den moral og felles vurderinger som var tilstede i samfunnet. Som en følge av dette kunne manglende evne eller vilje til å følge opp de uskrevne reglene, føre til vesentlig tap av både anseelse og sosial status. Eksempelet over fra Island hvor nyankomne etablerere prøvde å kjøpe land, viser likevel at nye økonomiske systemer og mentaliteter begynte å få innpass i vikingtidens samfunn, nemlig kommersielle transaksjoner uten sosiale implikasjoner.

7.2.3 Fra gavegivning til kommersielle transaksjoner

Gavegivning var den dominerende økonomiske institusjonen gjennom hele yngre jernalder. I vikingtid beretter imidlertid skriftlige kilder om økonomiske transaksjoner hvor partene eller en av partene ønsker å unngå det sosiale avhengighetsforholdet som er implisert i en gavebasert økonomi. En fortelling fra Njåls saga om Gunnar Hamundsen fra gården Hlidarende som forsøkte å kjøpe høy fra Otkel Skarfsons demonstrerer begge de økonomiske tilnærmingene. Historien er nedskrevet omkring år 1280, med fant sted på Island omkring år 1000. Den går som følger: I et år med misvekst, hvor folk på hele Island sultet, hadde Gunnar gitt bort høy og mat i så store mengde at han tilslutt også selv kom til å mangle. Derfor dro han sammen med noen menn til Otkel Skarfsons gård, hilste Otkel og sa: ”Omstendighetene er nå slik, at jeg kommer for å kjøpe høy og mat hos deg, hvis du har det.” På dette svarte Otkel: ”Begge deler har jeg, men ingen av delene vil jeg selge deg.” ”Vil du da gi meg det”, sa Gunnar ”og la det komme an på, hvorledes jeg lønner deg det?” (etter Hedeager 1993:44).

Etter at Otkel hadde avslått å selge Gunnar mat og høy, ber altså Gunnar om å få det som en gave. Forslaget, som med moderne øyne virker selvmotsigende, blir svært forståelig når det ses i lys av sosiale forhold i en gavebasert økonomi og upersonlige relasjoner ved kommersielt vareutbytte. Otkel var Gunnar sosialt underlegen, og hadde ennå høy og mat fordi han hadde mindre forpliktelse til å gi bort enn Gunnar. Situasjonen er derfor ydmykende for Gunnar, han setter sin anseelse på spill ved å risikere å komme i et skyldforhold til en som står under ham i rang. Han forsøker derfor først å kjøpe det han trenger, men Otkel avslår. Gunnar ber deretter om å få høy og mat i gave, og tilbyr Otkel gjennom dette et løfte om gjenytelse, og indirekte tillit og vennskap. Gunnar begår dermed den feil at han gir det beste tilbudet til slutt, og Otkel avslår også dette (Hedeager 1993:44-45).

Historien beskriver gaveinstitusjonens sterke rolle sent i vikingtid, men samtidig vitner Gunnars forsøk på å unngå å sette seg i et forpliktende sosialt forhold til Otkel om nye verdensoppfatninger og mentaliteter. Denne utviklingen ble stimulert av, eller muligens presset frem gjennom, kontakter med områder med mer utviklede, markedsorienterte økonomier. Især det Karolingiske riket mot sør må antas å ha påvirket den økonomiske mentaliteten i Skandinavia fra 700-tallet av (Hårdh 1996:168). Kommersielle transaksjoner som er av kontraktnatur og uten sosiale implikasjoner begynte derfor i vikingtid å bli, selv om det gikk galt i Gunnars tilfelle, akseptert.

De fleste samfunn opererer med et klart skille mellom gavebasert økonomi og en økonomi basert på kommersielle transaksjoner, og kommersielle transaksjoner blir ofte oppfattet som relativt upersonlig og avsosialisert (Appadurai 1986:10). En rekke eksempler i de Islandske sagaene viser at det samme har vært tilfelle i Skandinavia. De forskjellige transaksjonsformene har i vikingtidens samfunn hatt egne normer og et eget språklig vokabular. På Island var for eksempel transaksjoner av en kommersiell natur fremdeles uvanlig i sen vikingtid og tidlig middelalder, og av den grunn har det vært viktig for partene å klargjøre hvilken transaksjonsform som ble brukt (Miller 1986:22ff, 47f).

I motsetning til gavebasert utbytte, må det ved kommersielle transaksjoner finnes en eller annen form for betalingsmiddel, og sannsynlig fantes det i Syd-Skandinavia allerede i de første århundrene etter Kristus en bevissthet om hvordan pengebaserte økonomier fungerer (Axboe 1991:187), en kunnskap som ganske sikker også fantes lenger nord. Til tross for dette er det ingenting som tyder på at penger ble brukt som betaling for varer før vikingtid i disse områdene.

Hedeby er det første stedet i Skandinavia hvor det ble preget nordiske mynter, men allerede på begynnelsen 700-tallet ble det i Ribe fremstilt små sølvmynter, såkalte sceattas, etter Engelske og Frisiske modeller (Hedeager 1993:61f). De tidlige myntenes funksjon har vært omdiskutert. Det har blitt foreslått at både de nordiske myntene i Hedeby og sceattaene i Ribe har blitt brukt som betalingsmiddel (f. eks. Bendixen 1985; Metcalf 1985; Jensen 1991; Kirkegaard 1997), men funn fra Birka indikerer at mynter i vertfall her ikke har hatt en økonomisk funksjon. I Birka er nemlig nordiske mynter først og fremst funnet i gravkontekster, og med ett unntak har alle blitt gjort om til hengesmykker. En nordisk mynt funnet på boplassområdet under undersøkelsene i 1900-1995 har to borede hull, og har sannsynligvis også blitt brukt som et hengesmykke (Gustin 2004:157). På bakgrunn av dette virker forslag om at mynter i vikingtid har fungert som statussymboler (Randsborg 1980:149), eller har spilt en rolle i politisk propaganda (Varenius 1992:118; Hedeager 1993:62) mer sannsynlig enn at de har inngått i en monetær økonomi i de tidlige preurbane og urbane sentrene. Det må også føyes til at mynter, både nordiske og utenlandske, har blitt brukt som betalingsmiddel, men da med utgangspunkt i sølvverdien og ikke sin nominelle verdi.

Skriftlige kilder forteller at flere forskjellige betalingsmidler fungerte side ved side i vikingtid, både i Skandinavia og andre steder. Gjenstander som jernbarrer, tekstiler og pels er nevnt, men det mest ettertraktede og brukte betalingsmiddelet i Nord-Europa i vikingtid har

uten tvil vært edle metaller, og da først og fremst sølv (Hårdh 1996:14). Dette illustreres av en beretning av den arabiske kjøpmannen Ibn Fadlan som har beskrevet sitt møte med vikinger i byen Bulgar ved Volga. Ifølge Ibn Fadlan ofret vikingene til sin gud, og ba om at han skulle skaffe dem en kjøpmann som hadde mange dinarer og dirhemer, det vil si en kjøpmann som ville selge dem sølvmynter for deres medbrakte varer, og betale det vikingen ønsket uten protester. Videre forteller Ibn Fadlan at hver eneste mynt som ble mottatt fra de arabiske kjøpmennene ble veid, og etter å ha tilegnet seg 10 000 mynter ble de smeltet om til en halsring som ble gitt til vikingens kone. 20 000 dirhemer ga to halsringer og så videre (Gaimster 1991:117; Hedeager 1993:56). Mens mynter for de arabiske kjøpmennene var et medium for kommersielle transaksjoner, var de for vikingene selve varen som de søkte (Samson 1991:125). Heri ligger to forskjellige økonomiske systemer og mentaliteter. Kjøpmennenes handel var profittorientert, og deres transaksjoner var av kontraktsnatur og uten sosiale implikasjoner. Vikingenes tilnærming til handel hadde imidlertid utgangspunkt i den gavebaserte økonomiske institusjonen hvor målet ikke var økonomisk overskudd, men et likeverdig bytte mellom to parter. Vikingenes handel var derfor målorientert, utgangspunktet var ikke å bringe til veie et overskudd som så kunne insistes i nye varer, men å skaffe sølv. I kontakten med de arabiske kjøpmennene opererte likevel vikingene innenfor en avsosialisert og markedsorientert transaksjonsform, men i motsetning til Otkel ble ikke kjøpmennene fornærmet av denne tilnærmingen (jf. Hedeager 1993:56f).

I vikingtid strømmet det enorme mengder mynt til Skandinavia, det er i dag kjent over 200 000 mynter fra depotfunn. Langt de fleste av disse er funnet i Sverige, og spesielt på Gotland (i Roesdahl 1994:128). Som Ibn Fadlans beretning viser kom noen av disse til Skandinavia gjennom handel, men de aller fleste ble ervervet gjennom plyndring og betaling av tributt (Samson 1991:125). Informasjon i skriftlige kilder viser hvor omfattende dette har vært. Frankiske herskere og deres menn betalte på 800-tallet minst 44 000 pund edelmetaller til vikingene, og fra offisielt hold i England mottok vikingene i årene mellom 991 og 1014 over 150 000 pund sølv i danegjeld. Dette tilsvarer minst 36 millioner av tidens mynter (i Roesdahl 1994:128). Mynter av sølv, men også av gull, ble i stor grad smeltet om både til store halskraver som beskrevet over, til våpen, draktutstyr og smykker, og smedarbeidet var ofte av fremragende kunstnerlig kvalitet. (Hedeager 1993:56). Gjenstandene ble så reinvestert i den gavebaserte økonomien, og var på denne måten med på å underbygge og opprettholde stormenns og høvdingers status og maktgrunnlag.

Samtidig som sølv ervervet gjennom handel, plyndring og tributt ble konvertert til gjenstander som var med på å opprettholde et gavebasert sosialt system, fungerte det også som byttemidde i kommersielle transaksjoner. Birgitta Hårdh (1996:15) mener at nettopp sølv har vært det viktigste betalingsmiddelet i vikingtid. Det har vært forholdsvis sjeldent, umulig å ødelegge og kunne kvantifiseres ved å deles i mindre biter, bruddsølv, og smeltes sammen til større deler, alt etter behov. Gjennom en analyse av depotfunn med edle metaller fra Norge, Sverige og Danmark har Hårdh (1996) likevel vist at bruk av bruddsølv, og dermed kommersielle transaksjoner, ikke var allment utbredt tidlig i vikingtid. Delvis fragmenterte mynter og smykker begynner å opptre i depotfunn fra de vestre og østre delene av Danmark, og fra deler av Norge først i den første halvdel av 900-tallet. Det samme skjer i området sør for Mälaren i Sverige på midten av 900-tallet. I tillegg er det selvfølgelig funnet sølv i alle former i vikingtidens byer (Gustin 2004:164, Skre og Stylegard 2004:52ff)

Basert på en antagelse av at graden av fragmentering viser i hvilken grad sølv ble brukt som betalingsmiddel, har Hårdh (1976; 1996:85-86) vist at det kan skilles ut tre faser i utviklingen fra en vektøkonomi med sølv som det viktigste betalingsmiddelet, til en monetær økonomi. De er som følger:

1. **Fra 800-tallet til den første halvdel av 900-tallet.** Stort sett ufragmenterte, arabiske mynter sammen med komplette smykker som for eksempel armringer og spiralringer.
2. **Første halvdel av 900-tallet.** Mynter og smykker, delvis fragmentert. Fragmenter av smykker er typisk forholdsvis tunge.
3. **Slutten av 900-tallet og begynnelsen av 1000-tallet.** Stor fragmentering av mynter og smykker. Vanligvis ganske små fragmenter som i gjennomsnitt veier omkring 1 gram.
4. **Fra midten av 1000-tallet.** Hele mynter, smykker og fragmenter av smykker forsvinner. En økende andel av myntene er nordiske.

Hårdh tolker dette som et uttrykk for at sølv bare i et begrenset omfang ble brukt som byttemiddel ved økonomiske transaksjoner på begynnelsen av 900-tallet. I løpet av 900- og 1000-tallet ble imidlertid sølv i økende grad tatt i bruk som betalingsmiddel, mens det fra midten av 1000-tallet synes å gå ut av bruk. Bruddsølv skal derfor antageligvis oppfattes som et mellomledd i en utvikling fra byttehandel til en monetær økonomi (Hårdh 1996:86).

Sølv har altså hatt en sentral rolle som betalingsmiddel i kommersielle transaksjoner i vikingtid. Den omfattende reisevirksomheten som preget perioden, både gjennom handelsreiser og plyndringstokter (den ene kunne ofte vanskelig skilles fra den andre), førte likevel til en nær kontakt med områder hvor en monetær, markedsorientert økonomi var etablert. Både et behov for og et ønske om å opprettholde denne kontakten må ha ført til at penger tilslutt ble tatt i bruk som betalingsmiddel også i Skandinavia. Selve bruken av penger er antatt å ha en stor innvirkning på dem som bruker dem, og hvis bruk av penger er omfattende i et samfunn vil "la monnaie est un fait relevant de la psychologie collective, un fait social" (Lombard 1971:147; jf. Hårdh 1996:14f). Ifølge Hårdh (1996:15) er monetarisme umulig uten denne kollektive troen, og det må derfor ha funnet sted en mentalitetsendring i de Skandinaviske samfunnene i løpet av vikingtid og ved inngangen til tidlig middelalder da en kommersiell og markedsorientert økonomi i stadig sterkere grad ble en del av menneskers hverdag.

Figur 19 Sølv fra et depotfunn i Hole i Buskerud. Etter Hårdh 1996.

På begynnelsen av 1000-tallet ble de i de nyetablerte middelalderbyene preget mynt både i Norge, Sverige og Danmark, og i en analyse av numismatiske materialet fra middelalderens Lund, som består av til sammen 3540 mynter, har Peter Carelli (2004:192ff; 2004) vist den monetære økonomiens kronologiske utvikling. Allerede i den første halvdel av 1000-tallet har forekommet en viss bruk av mynt. Det fantes imidlertid en stor andel utenlandsk mynt fra

denne perioden, og myntbruken var derfor sannsynligvis ganske begrenset og tilfeldig. Allerede i den siste halvdel av 1000-tallet og den første halvdel av 1100-tallet har imidlertid myntbruken økt betraktelig. Danske mynter dominerer nå i materialet, og Carelli mener dette er et tegn på en begynnende monetarisering. Dette tyder også på at det var i denne perioden det kongelige myntmonopolet fikk sitt endelige gjennombrudd. Til tross for dette var det likevel først i den andre halvdel av 1100-tallet at en mer allmenn profan myntbruk ble etablert. På dette tidspunktet økte antall mynt markant, og alle var danske.

Carelli har sammenlignet resultatene fra Lund med undersøkelser fra andre danske middelalderbyer, og sier at både i Lund og Roskilde har den monetære økonomien fått et gjennomslag på midten av 1100-tallet. Utviklingen kan spores også i andre byer, men her synes den monetære økonomien å ha fått et fullt gjennomslag først på midten av 1200-tallet (ibid). I rurale strøk fikk den monetære økonomien først gjennomslag i kirkelige miljøer, men allerede ved midten av 1200-tallet har trolig mynt blitt et vanlig medium for byttehandel også i rurale profane miljøer. Perioden fra 1150 til 1250 representerer derfor ifølge Carelli (2004:75) et gjennombrudd for bruk av mynt som et byttemiddel ved kommersielle transaksjoner i Danmark. Byene som fungerte som politiske, religiøse og administrative sentre i sine regioner, var ganske sikkert innovasjonssentre der det monetære økonomiske systemet ble formulert. Herfra ble det så overført til andre, mindre sentrale byer, og så tilslutt til landsbygda.

Dette betyr likevel ikke at den tradisjonelle vektbaserte økonomien hvor betalingsmiddelet i all hovedsak var sølv, gikk ut av bruk. Bo Franzén (1998) har for eksempel vist at i det monetære økonomiske systemet i senmiddelalder hadde mynt tre grunnleggende funksjoner; som verdimåler, som betalingsmiddel og som verdibevaringsmiddel. Han har også vist at mynt i verdisirkulasjonen bare har vært en blant mange varer, og at å angi en pris i penger ikke nødvendigvis har betydd at mynt ble brukt som betalingsmiddel, det var mer vanlig å betale med andre varer. Dette innebærer at den monetære økonomien gjennom hele middelalder har vært fleksibel, og at det eksisterte flere forskjellige økonomiske verdisystemer side ved side (Carelli 2002:202).

Et eksempel på dette kommer fra middelalderbyen Oslo hvor Erik Schia har diskutert den monetære utviklingen i et kronologisk perspektiv. Han har tatt utgangspunkt i at mynt representerer en monetær økonomi, og at vekter representerer en ikke-monetær vektbasert økonomi, sier at det har vært et vist innslag av mynt gjennom hele middelalderen, men at

kvantitativt dominerer vekter. Først sent i middelalder skjer det en markant økning av mynter samtidig som vekter minker i materialet. Schia sier derfor at den monetære økonomiens definitive gjennomslag først skjedde i perioden 1523-1624 (Schia 1989c; jf. også Callmer 2002:204).

8 IDENTITET, NYE BYGNINGSTYPER OG ÅRSÅK TIL ENDRING

Fra omkring 800-1200 e. Kr. gjennomgikk den rurale byggeskikken i Norge radikale endringer, en endring som samtidig fant sted i store deler av Nord-Europa. Over en periode på cirka 400 år forsvant suksessivt en nærmere to tusen år gammel homogen tradisjon med å bygge multifunksjonelle, treskipede langhus med jordgravde elementer. Langhusene ble til en stor grad erstattet av enfunksjonelle og enskipede bygninger uten jordgravde elementer. De første tegn på endringsprosessen kan imidlertid spores tilbake til yngre romertid med en begynnende funksjonsoppdeling av langhuset. En undersøkelse av en storgård på Missingen i Østfold har vist at fjøset på dette tidspunktet ble skilt ut i en separat bygning mens hall, bolig- og håndverksfunksjoner ble igjen i det tradisjonelle langhuset (Grindkåsa 2005a). På gården Ullandhaug har det i tillegg til tradisjonelle langhus blitt bygd et enfunksjonelt, treskipet langhus så tidlig som omkring år 500 (Myhre 1980:45ff), og fra omkring år 600 og utover i merovingertid og vikingtid har en- og fåfunksjonelle treskipede langhus blitt mer vanlig i rurale kontekster i både Norge og Sverige (Larsen 1995; Skre:1996; Ramqvist:1998). Enfunksjonelle treskipede langhus fra samme perioder er i tillegg kjent fra spesialiserte bosetninger hvor byggeskikken kan forklares ut fra funksjonalistiske tilpasninger. I Danmark synes det imidlertid som om den tradisjonelle byggeskikken har holdt seg stabil til omkring år 900 (Skov 1994), og den samme generelle tendensen har blitt påvist for hele det Nord-Europeiske området (Zimmermann 1998).

I Norge er det foreløpig ikke registrert spor etter rammevirkehus fra vikingtid i rurale kontekster, men i Sverige finnes flere eksempler på dette. På gården Sanda i Mälardalen ble for eksempel tradisjonelle treskipede langhus erstattet av enfunksjonelle hus på steinsyll allerede på slutten av 800-tallet, og på en gårdsbosetning i Pollista, også Mälardalen, ble det bygd enfunksjonelle bygninger uten jordgravde elementer allerede i etableringsfasen på begynnelsen av 800-tallet (Åqvist 1992). Undersøkelser i Norrland lenger nord i Sverige, har også vist at det her fra omkring år 900 inntreffer en glidende overgang fra fåfunksjonelle treskipede bygninger til rammevirkehus, en overgang som ikke har blitt fullført før opp mot år 1500 (Ramqvist 1998). Til tross for de tidlige eksemplene på nye byggetrender i Sverige, er det først omkring år 1000 et bredere lag av den rurale befolkningen velger å bryte med gamle tradisjoner. I løpet av 1000- og 1100-tallet blir de nye arkitektoniske løsningene dominerende i rurale miljøer. I Sverige har likevel store, treskipede langhus forekommet på gårder helt til opp på 1200-tallet, men i disse bygningene skjedde det i løpet av sen vikingtid og tidlig

middelalder en funksjonsendring fra bolighus til festhall med ideologiske og sosiale funksjoner (Pedersen og Widgren 1998:425).

Treskipede langhus har derfor vært en integrert del av rural identitet i vikingtidens Skandinavia. Den homogen byggeskikken har vært en definerende ramme rundt enkeltindividers og grupperes hverdag gjennom aktivt å kommunisere deres tilhørighet i et stammebasert, hedensk samfunn. En begynnende funksjonsoppdeling av langhuset i stormannsmiljøer allerede i romertid, og i mer velstående rurale bosetninger i folkevandringstid og særlig merovingertid viser likevel at nye impulser, mentaliteter og verdensoppfatninger har begynt å sive inn i de Skandinaviske samfunnene. Dette kommer til uttrykk i en mer variert byggeskikk og nye bygningstyper i vikingtid og tidlig middelalder.

I løpet av siste del av eldre og i yngre jernalder ble økonomisk og politisk makt samlet hos krigshøvdinge og stormannsslekter, og senest på 500-tallet var trolig dette nye ledersjiktet vært godt etablert i Skandinavia (Näsmann 1991:175). Som en følge av dette ble det etablert store godskomplekser og sentralplasser med regionale og overregionale funksjoner knyttet til redistribusjon av varer, handel, rettsutøvelse og ideologi. Et viktig element i denne prosessen var utviklingen av en aristokratisk identitet, en utvikling som samtidig legitimerte det nye ledersjiktets maktgrunnlag. Utviklingen var i Skandinavia påvirket av aristokratiske og kongelige miljøer i Mellom- og Vest-Europa som var velutviklede, og også kristne, allerede på 500-tallet. I Skandinavia kom den aristokratiske identiteten til uttrykk i for eksempel poesi og spesielle gjenstandstyper, men den viktigste arenaen for en aristokratisk livsstil har vært hallen. Haller har vært monumentale bygninger som har dominert landskapet, og de har effektivt kommunisert bosetningens spesielle karakter til omgivelsene. Samtidig har idealet i hallene vært det åpne rommet som har blitt skapt gjennom lengre grindavstander og/eller uttrukne takbærende stolper i sideskipene. Haller skilte seg ut fra den tradisjonelle byggestilen i perioden, og signaliserte derved eierens spesielle stilling og status. Hallen har kommunisert aristokratiets tanker og verdensoppfatninger samtidig som de har konstituert deres sosiale posisjon. Gjennom arkitektoniske løsninger og en ny byggestil etablert eliten et medium som signaliserer et skille mellom dem og den øvrige befolkningen. Samtidig la den aristokratiske identiteten grunnlag for et nettverk av kontakter mellom likesinnede som strakte seg over store geografiske avstander.

Et annet viktig element i aristokratiets legitimering av sin sosiale stilling har vært privatisering av kulten, noe som ble oppnådd ved å flytte kulthandlinger fra

naturhelligdommer som sjøer og myrer til stormenns gårder og inn i hallen. Ved å knytte kult og kulthandlinger til overgangsriter som fødsel, bryllup og død i de aristokratiske slektene, ble religion et medium, og hallene en arena, for å markere elitens særstilling i samfunnet. Etter hvert ble det også bygd egne kultbygninger i forbindelse med hallen, og med disse ble det utviklet en sakral byggestil. Dette var ganske sikkert inspirert av forhold på kontinentet hvor stormenn var de første kirkebyggerne. I Skandinavia ble imidlertid kultbygningene tilpasset det hedenske samfunn og panteon, og synes å ha hatt hallen som et arkitektonisk forbilde.

Et kulthus i Borg i Östergötland som sannsynligvis har vært laftet, viser at de nye byggetekniske elementene ble tatt i bruk i den sakrale byggeskikken i vikingtid (Lindeblad 1996; Nielsen 1996). Det empiriske materialet er imidlertid fremdeles for magert til å kunne bestemme om dette ha vært en generell trend i perioden.

Omkring år 1000 begynte det å bli bygd kirker i Norge, men byggeteknikken som ble valgt i disse tidlige stolpekirkene var ikke stavkonstruksjon som er så godt kjent fra de noe senere stavkirkene. Derimot ble det valgt å la de takbærende stolpene stå i veggene, og å sette dem i groper eller grøfter. De jordgravde elementene i stolpekirkene viser trekk av gamle tradisjoner, mens det åpne kirkerommet viser at nye impulser også har influert valg av byggeteknikk. Konstruksjonsteknikker og planløsninger i stolpekirkene inngår i en tradisjon som kan spores i tidlige kirker over store deler av Nord-Europa (Zimmermann 1998:206; Ahrens 2001). Selv om det ikke fantes klare regler fra kirkens side om hvordan de nye kirkebygningene skulle se ut (Jensenus 2001:6), viser likevel den store likheten i valg av teknikk og form at det har eksistert en klar oppfatning om hvordan kirker skulle bygges. De første kirkene i Norge ble bygd omtrent samtidig som de nye byggetekniske impulsene for alvor begynte å få innpass i den rurale byggeskikken. Det ble forholdsvis raskt bygd kirker over stor deler av landet, og de har muligens vært et forbilde for utviklingen i profan byggeskikk. Det er likevel mer sannsynlig at både endringene i den profane og sakrale byggeskikken i vikingtid og tidlig middelalder var et resultat av de samme prosessene.

For å kunne bestemme hva disse har vært, er det nødvendig å gå til de miljøene hvor den nye byggeskikken først ble etablert for alvor, det vil si i de pre-urbane og urbane sentrene i slutten av merovingertid og vikingtid. Parsellsystemer viser at både de pre-urbane og urbane sentrene har vært planlagt, sannsynligvis av en tidlig kongemakt. Grunnleggelsen av urbane sentre var trolig motivert av et ønske om å kontrollere handelsruter, og å legge forholdene til rette for

håndverkproduksjon. De tidligste pre-urbane sentrene eller handlesplassene som er kjent i Skandinavia har ligget i Ribe i Danmark og i Åhus i Sverige. Karakteristisk for begge steder er fraværet av en fast bosetning i den eldste fasen. Det har ikke vært mulig å påvise spor etter bygninger fra de tidlige fasene, og bosetningene har sannsynligvis vært karakterisert av lette reisverkkonstruksjoner og telt. Omkring 750 har imidlertid mennesker bodd fast store deler av året i Åhus, og det samme har skjedd i Ribe omkring 50 år senere. Etablering av en fast bosetning førte også til at det ble bygd mer solide huskonstruksjoner. I Åhus har denne bebyggelsen bestått av rektangulære hus som har målt omkring 10 x 5 meter. De takbærende stolpene har hovedsakelig stått i veggene, og skapt enskipede hus. I tillegg har det vært grophus på de fleste parseller. Bebyggelsen i Ribe har trolig vært av samme karakter.

I vikingbyene Hedeby, Birka og Kaupang har det vært både likheter og forskjeller i bygningers konstruksjon. Felles for alle er at bebyggelsen har vært preget av forholdsvis små, rektangulære bygninger som har vært 8-10 meter lange og omkring 5 meter brede. Både i Hedeby og Birka har husenes bærende konstruksjonselementer vært plassert i veggene, mens husene i Kaupang har hatt indre, takbærende stolper. I Hedeby og Kaupang har husene rommet både bolig- og håndverksfunksjoner, mens de samme funksjonene har vært knyttet til to forskjellige bygninger i Birka. I Hedeby har vegger ofte bestått av treverk, men leirklinte vegger delt i fag ved hjelp av vertikalt stilte planker har også vært vanlig. Bolighusene i Birka og husene i Kaupang har også hatt trevegger av stående eller liggende plank innfelt i en syllstokk. I Kaupang har denne ligget rett på bakken, mens den i Birka har hvilt på steinsyll. Den indre møbleringen av Birkas bolighus og husene i Kaupang har vært mer eller mindre identisk med lave benker langs veggene og et sentralt plassert ildsted. Boligrommet i husene i Hedeby har også hatt et sentralt plassert ildsted, men benk bare langs en vegg. Birkas håndverkshus har hatt jordgravde stolper som har delt veggene inn i fag, vegger som har vært leirklinte. I de tidlige middelalderbyene ble byggeskikken fra vikingtidens urbane sentre videreført, i Norge og Sverige med laft som den dominerende byggeteknikken allerede i de eldste fasene.

Det kan argumenteres for at byggeskikken i de urbane sentrene var et resultat av funksjonell tilpassning. Håndverkere og handelsfolk holdt ikke husdyr på samme måte som i de omliggende rurale områdene, og de har derfor heller ikke hatt behov for fjøs. Husenes størrelse kan også ha vært et resultat av den avgrensede plassen på parsellene. Selv om disse forhold kan forklarer de urbane husenes størrelse, som har vært mindre enn de samtidige

mangefunksjonelle langhusene, forklarer det ikke valg av konstruksjonsteknikk. Både i Åhus, Hedeby og Birka har håndverkere og handelsfolk foretrukket å bygge, bo og virke i enskipede bygninger, en boligtype som ble vanlig i rurale strøk først to hundre år senere. I Kaupang har bygninger hatt fellestrekk med hus i andre vikingbyer, men samtidig har de hatt likhetstrekk med en- og fåfunksjonelle trekipe langhus i rurale kontekster. Kaupanghusene og husene på Ytre Moa må for eksempel ha vært av samme karakter.

De tidlige urbane sentrene var likevel ikke de første stedene hvor det var samlet grupper med håndverkere. Den nye eliten som etablerte seg i slutten av eldre jernalder knyttet til seg håndverkere som produserte både hverdagsgjenstander og luksus/prestisjegjenstander. Begge gjenstandskategoriene inngikk et gavebaserte, økonomisk system som sørget for at varer kunne transporteres over stor avstander, om nødvendig fra Skandinavia til Romerriket. Håndverkerne har hatt tilhold på stormenns gårder og på sentralplasser hvor de trolig i liten eller ingen grad vært involvert i produksjon av subsistensvarer. Deres profesjon har vært håndverket, og stormennene har sørget for deres underhold. Håndverksproduksjonen har her foregått både i treskipede langhus, i enskipede hus og i grophus. I yngre jernalder har gruppen av håndverkere stadig blitt større i takt med etableringen av urbane sentre, og som en følge av deres spesielle stilling i samfunnet er det mulig å karakterisere håndverkere som en egen sosial gruppe.

Den forholdsvis enhetlige byggeskikken i vikingbyene indikerer ganske klart at den har vært et bevist valg, og håndverkere og handelsfolk har sannsynligvis gjennom dette ønsket å kommunisere sin egenart og sosiale stilling i samfunnet. Den enhetlige byggeskikken i de forskjellige Skandinavisk byene har skapt rammer for gjensidig kontakt, og gjennom byggeskikk har både profesjon og sosial identitet blitt formidlet til omgivelsene.

I løpet av yngre jernalder ble det etablert både en aristokratisk, en sakral og en urban byggestil i et samfunn hvor byggeskikken opp til dette tidspunktet hadde vært forholdsvis homogen. Spørsmålet det gjenstår å svare på er likevel hvorfor mennesker i rurale kontekster velger bort en nesten to tusen år gammel tradisjon, og velger andre tekniske og funksjonelle løsninger i sine hus.

I løpet av yngre jernalder og vikingtid inntreffer store strukturelle endringer i Skandinavia, så store at det kan karakteriseres som en transformasjon av samfunnet. For det første inntreffer en endring i det økonomiske systemet med en overgang fra en gavebasert økonomi til

kommersielle transaksjoner. I en gavebasert økonomi blir transaksjoner styrt av sosiale forhold, og et eventuelt utbytte blir regulert av samfunnets felles vurderinger og moral. Kommersielle transaksjoner er imidlertid fristilt fra de sosiale implikasjonene i en gavebasert økonomi, og overskudd eller eventuelt underskudd, blir regulert av markedsorienterte krefter. De urbane sentrene som ble etablert i Skandinavia i vikingtid har fungert som arenaer for økonomiske transaksjoner av begge typer, men i økende grad for kommersielle transaksjoner. Et grunnleggende premiss for kommersielle transaksjoner har imidlertid vært utviklingen av et betalingsmiddel, og i vikingtid har dette vært sølv. Først mot slutten av tidlig middelalder har det blitt utviklet en egentlig monetær økonomi i Skandinavia.

Utviklingen av en markedsorientert økonomi med kommersielle transaksjoner og urbane sentre la grunnlaget for frigjøring av varedistribusjon fra den agrare produksjonen, og ikke minst fra det tradisjonelle stammebaserte samfunnet. DUBY mener at denne forvandlingsprosessen ble innledet på 900-tallet, og var forårsaket av fremveksten av et monetært økonomisk system som muliggjorde en ny fleksibilitet i den agrare produksjonen og en innledende kommersialisering av jordbruket. Utviklingen fortsatte utover på 1100-tallet med den mest intensive fasen rundt 1150 (DUBY 1968:164f). NÄSMANN (1991:172) mener at utviklingen kan spores tilbake til begynnelsen av 700-tallet. Jeg mener imidlertid at bruken av sølv som betalingsmiddel viser at utviklingen sannsynligvis tok til først på 800-tallet, ble eskalert på 900-tallet og fortsatte inn i tidlig middelalder. Uansett representerer utviklingen en sakte prosess som har strukket seg over flere generasjoner, og har påvirket og formet menneskers liv.

For det andre førte rikssamlingen og kristningen av landet til at organisatoriske struktur i det hedenske stammesamfunnet ble oppløst samtidig som det ble utviklet et statssamfunn (ANDERSEN 1991:200). Dette sammen med utviklingen mot en markedsorientert økonomi har ført til endringer i menneskers mentaliteter og verdensoppfatninger, hvor de mest grunnleggende har vært knyttet til oppløsningen av det tradisjonelle stammesamfunnet. Dette har ført til en redefinering av både individuell identitet og gruppeidentitet. Ifølge WELLS (1998:283f) definerer mennesker sin identitet på en måte som de mener til enhver tid vil være mest fordelaktig for dem. Det er liten tvil om at det i brytningstiden rundt år 1000 har vært mest fordelaktig å identifisere seg med den nye statsmakten og religionen, selv om grunnleggende endringer i mentaliteter nok har tatt lenger tid.

I disse forhold ligger en mulig forklaring på hvorfor mennesker i løpet av vikingtid og tidlig middelalder velger bort de tradisjonelle langhusene. Ifølge Bjarne Stoklund (1982b:23) vil ”nettopp de fast normerende, symbolladede boligelementer være mest utsatt for forandring i perioder med økonomisk høykonjunktur og sosial omleiring, idet det er ved at endre sådanne elementer, at man klarest kan tilkjenne en endret status eller et ønske om at inngå i en ny kulturell sammenheng”. De treskipede langhusene har vært fast forankret i det hedenske stammesamfunnet, og har kommunisert eiernes tilhørighet til dette. Med redefinering av identitet og endrede verdensoppfatninger var det nødvendig å endre husenes materielle uttrykk for å formidle dette til omverdenen. I denne situasjonen fungerte byene som novasjonssentre, slik de ofte gjør, og den urbane byggeskikk ble et forbilde for utviklingen i den rurale byggeskikken.

9 AVSLUTNING

Vikingtid og tidlig middelalder representerer perioder hvor det inntraff store politiske, ideologiske og økonomiske endringer. Parallelt med disse prosessene inntraff det en endring i byggeskikk. De tradisjonelle mangefunksjonelle langhusene ble gradvis erstattet av mindre, enfunksjonelle rammevirkehus. I denne oppgaven blir det antatt at utviklingen i byggeskikk representerer et skifte i identitet og endring av mentalitet hos samtidens mennesker. De treskipede langhusene har vært dypt forankret i de forhistoriske, hedenske stammesamfunnene, mens rammevirkehusene har fungert som en aktiv markør for å vise tilhørighet i det nyetablerte stassamfunnet. Byggeskikken i urbane sentre både i vikingtid og tidlig middelalder har vært et forbilde for endringen.

FORKORTELSER

VA Vita Anskarii av Rimbart. Referanse viser til kapittel.

PUBLISERTE KILDER

Frostatingslova. Omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes. Oslo 1994.

Gulatingssloven: *Gulatingsslovi*. Umsett av Knut Robberstad. Norrøne bokverk 33. Samlaget. Oslo 1981.

Heimskringla: Norges kongesagaer av Snorre Sturlason. Oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip. Gyldendal Norsk Forlag 1979.

Íslendingabók, Landnámabók, Íslenzk Fornrit, ed. Jakob Bendiktsson, Reykjavík.

LITTERATURLISTE

Ahrens, C. 2001 *Die frühen Holzkirchen Europas*. Katalog. Stuttgart.

Ambrosiani, B. og Erikson B. G. 1996 *Birka Vikingastaden. Volym 5*. Wiken.

Andersen, P. S. 1977 *Rikssamlingen i Norge og kristningen av landet. 800-1300*. Handbok i Norges historie, bind 2, Bergen. Oslo. Tromsø.

Andersson, K. og Herschend, F. 1997 *Germanerna och Rom*. Occasional Papers in Archaeology 13. Uppsala.

Andrén, A. 1983 Städer och kungemakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49/1, s. 26-29.

Andrén, A. 1989a The early Town in Scandinavia. I *The Birth of Europe. Archaeological and sosial development in the first millennium A.D.*, redigert av K. Randsborg. Analecta Romana Instituti Danici, Supplementum XVI. Roma 1989.

Andrén, A. 1989b State and Towns in the Middle Ages: The Scandinavian Experience. *Theory and Society* 1989.

- Appadurai, A. 1986 Introduction: commodities and the politics of value. I *The social life of things. Commodities in cultural perspectives*, edited by A. Appadurai, s. 3-63. Cambridge.
- Ariès, P. 1994 *Western Attitudes Towards Death from the Middle Ages to the Present*. London, New York.
- Autén, B. G. (red.) 1977 *Urbaniseringsprosessen i Norden*. Del 1, Middelaldersteder. Oslo.
- Axboe, M. 1991 Guld og guder i folkevandringstiden. Brakteatene som kilde til politisk/religiøse forhold. I *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*, redigert av C. Fabeck og J. Ringtvedt, s. 187-202. Beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989.
- Bakka, E. 1965 Ytre Moa – eit gårdsanlegg frå vikingtida i Årdal i Sogn. *Viking*. Bind XXIX, s. 121-145.
- Bakka, E. 1971 Ytre Moa – ein øydegard frå vikingtida. *Bygdebok for Årdal*, bind 1, s. 149-178. Bergen.
- Bakka, E. 1976 Modvo og Ytre Moa, to gårdsanlegg frå jernalderen i Sogn. I *Nordiska arkeologmøte i Helsingfors 1967*, redigert av T. Edgren, s. 84-88. ISKOS I, Helsingfors.
- Bakka, E., Kristoffersen, S., Straume, E. og Lie, R. 1993 Modvo – et gårdsanlegg fra eldre jernalder i Hafslo, Indre Sogn. I *Arkeologiske Skrifter* No. 7. Minneskrift Egil Bakka. Historisk Museum, Universiteter i Bergen.
- Barth, F. 1969 *Ethnic Groups and Boundaries*. Allen and Unwin, London.
- Bendixen, K. 1985 Skandinavisk fund af sceattas. *Hikuin* 11, s. 33-40.
- Bentley, G. C. 1987 *Ethnicity and practice*. Comparative Studies in Society and History 29, s. 24-55.
- Berg, A. 1989 *Norske tømmerhus fra mellomalderen. Bind 1*. Allment oversyn. Norske minnesmerker. Oslo.
- Berglund, B. 1995 Saga, sentra og kystbosetning. *Helgeland historie*. Bind 2, s. 27-90. Mosjøen.
- Bintliff, J. 1991 The contribution of Annaliste/structural history approach to archaeology. I *The Annales school and Archaeology*, edited by J. Bintliff, s. 1-33. Leicester University Press. Leicester. London.
- Bjørge, T. 1986 Mountain Archaeology. Preliminary Results from Nyset-Stegje. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 19, No. 2. Oslo.
- Bjørge, T., Kristoffersen, S. & Prescott. Chr. 1992 *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Stegjevassdragene 1981-87*. Arkeologiske rapporter 16. Historisk Museum, Universitetet i Bergen.

- Bourdieu, P. 1977 *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press.
- Braudel, F. 1949 *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris.
- Brendalsmo, J. 2006 *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Unipub forlag.
- Brink, S. 1990 Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden. *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi* 57. Studier till en svensk ortnamnsatlas 14. Uppsala.
- Brink, S. 1996 Political and Social Structures in Early Scandinavia. A settlement-historical Pre-Study of the Central Place. *Tor* vol. 28.
- Burke, P. 1990 *Annales-skolan. En introduktion*. Göteborg.
- Bø, O. 1959 Faksar og kyrkjerestar. *By og bygd XII*, s. 43-74.
- Callmer, J. 1986 To stay or to move. Some Aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to Twelfth Centuries A.D. with special Reference to the Province of Scania, Southern Sweden. I *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1985-1986*, s. 167-208. Papers of the Archaeological Institute, University of Lund 1985-1986. New Series Vol. 6.
- Callmer, J. 1988 Three Fundamental Perspectives for the study of Trade and Exchange in Northern Europe in the Second Half of the First Millennium A. D. I *Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honour of Berta Stjernqvist*, edited by B. Hårdh, L. Larsson, D. Olausson and R. Petré, s. 261-270. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° N° 16. Lund.
- Callmer, J. 1991 Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järålder. I *Fra stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*, redigert av P. Mortesen & B. M. Rasmussen. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII 2, 1991.
- Callmer, J. 2002 North-European trading centers and the Early Medieval craftsman. Craftsmen at Århus, north-eastert Scania, Sweeden ca. AD 750-850 AD. I *Central Places in the Migration and Merovingian Periods*, redigert av B. Hård og L. Larsson, s. 125-157. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001, Uppåkrastudier 6.
- Callmer, J. og Rosengren, E. (red.) 1997 "...gick Grendel att söka i det höga huset". *Arkeologiska källor til aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995. Hallands Läns museers Skriftserie No. 9. Gotarc C. Arkeologiska Skrifter No. 17. Uppsala.
- Carelli, P. 2001 *En kapitalistisk anda. Kulturella förendringar i 1100-tallets Danmark*. Lund studies in medieval archaeology 26. Almqvist & Wiksell International. Stockholm 2001.

- Carelli, P. 2004 Den tidligmedeltida staden som en monetär arena – exemplet Lund. I *Middelalderbyen*, redigert av B. S. Christensen, s. 63-78. Danske bystudier 1, Dansk Center for Byhistorie. Aarhus Universitetsforlag.
- Carsten, J. og Hugh-Jones, S. 1995 Introduction. I *About the house. Lévi-Strauss and beyond*, edited by J. Carsten and S. Hugh-Jones, s.1-46. Cambridge University Press.
- Christensen, A. L. 1995 *Den norske byggeskikken*. Hus og boliger på landsbygda fra middelalder til vår egen tid. Oslo.
- Christophersen, A. 1989a Royal authority and early urbanisation in Trondheim during the transition to the historical period. I *Archaeology and the urban economy*, s. 91-135. Festschrift Asbjørn E. Herteig, Arkeologiske skrifter, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Christophersen, A. 1989b Kjøpe, selge, bytte, gi. Vareutveksling og byoppkomst i Norge ca. 800-1100. En modell. I *Medeltidens fødsel*, redigert av A. Andrén, s. 109-145. Symposier på Krappertups Borg 1, Gyllenstiernska Krappertupsstiftelsen.
- Christophersen, A. 1994 Gård og grunn. I *Kaupangen ved Nidelva*, redigert av A. Christophersen og S. W. Nordeide, s. 113-212. 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelsene på Folkebibliotektomten i Trondheim 1973-1985. Riksantikvarens skrifter nr. 7.
- Christophersen, A. 1999 Norm, handling og identitet. Om boligkultur og sosial romliggjøring i urbane miljøer i norsk middelalder. I *Norm, praksis og identitet*, redigert av E. Mundal og I. Øye, I. Bergen.
- Christophersen, A. og Nordeide, S. W. 1994 *Kaupangen ved Nidelva*. Riksantikvarens Skrifter nr. 7. Trondheim.
- Clanchy, M.T. 1996 *From memory to written record*. England 1066-1307. Balckwell.
- Clarke, H. og Ambrosiani, B. 1995 *Towns in the Viking Age*. Leicester University Press.
- Coste, D. og Ritthaler, A. 1966: *Prokop: Vandalenkrieg. Gotenkrieg*. München.
- Duby, G. 1968 *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*. Columbia (Paris 1962).
- Duby, G. 1981 *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600-1200*. Stockholm.
- Enright, M. J. 1996 *Lady with a Mead Cup*. Ritual, Property and Landship in the European Warband from La Tène to the Viking Age. Portland.
- Eriksen, T. H. 1993 *Ethnicity and Nationalism, Anthropological Perspectives*. Pluto, London.

- van Es, W. A. 1990 Dorestadt centred. I *Medieval archaeology in the Netherlands*, s. 151-182. Studies presented to H. H. van Regtzen Altena. Assen/Maastricht 1990.
- Fabech, C. 1987 *Krigsbytteoffer – religiøs ceremoni eller politisk manifestasjon*. Upublicert magisterafhandling, Forhistorisk Arkæologi, Århus Universitet.
- Fabech, C. 1991 Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. I *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*, redigert av C. Fabech og J. Ringtvedt. Beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989.
- Fett, T. M. 1989 Bygninger og bygningsdetaljer. I *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 6, Hus og gjerder*, redigert av E. Schia, s. 15-92. Akademisk forlag. Øvre Ervik 1989.
- Fischer, C. 1974 Guldgubbe. *Skalk* 1974, nr. 5.
- Franzén, B. 1998 *Sturetidens monetära system, pant eller penningar som information i köpstaden Arboga*. Stockholm studies in economic history. Stockholms Universitet.
- Gaimster, M. 1991 Money and Media in Viking Age Scandinavia. I *Social Approaches to Viking Studies*, edited by R. Samson. Glasgow.
- Godelier, M. 1975 *Bas och överbyggnad: studier i marxistisk antropologi*. Stockholm.
- Graham-Campbell, J. (red.) 1996 *Vikingenes verden*. J.W. Cappelsens forlag AS.
- Grieg, S. 1934 *Jernaldershus på Lista*. Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie B, Skrifter. Aschehoug, Oslo.
- Grieg, S. 1938 Vikingtidshus i Gudbrandsdalen. *Årbok for Dølaringen* 1938.
- Grierson, P. 1959 Commerce in the Dark Ages. A Critique of the Evidence. *Transactions of the Royal Historical Society* 9, s. 123-140.
- Grindkåsa, L. 2005a *Rapport arkeologisk utgravning. En storgård fra romertid. Lokalitet 11. Missingen 84/1, Råde kommune, Østfold*. Upublisert rapport. Topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- Grindkåsa, L. 2005b *Rapport arkeologisk utgravning. Boplasspor fra merovingertid/vikingtid. Bjørnstad søndre 2047/126, 185. Sarpsborg kommune, Østfold*. Upublisert rapport. Topografisk arkiv, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.
- Gräslund, A. S. 1992 Kultkontinuitet – myt eller verkelighet? Om arkeologins möjligheter att belysa problemet. I *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid, Prosjektet Sveriges kristanande, Publikasjoner I*, redigert av B. Nilsson. Uppsala.
- Gudeman, S. 1998 Introduction. I *Economic Anthropology*, edited by S. Gudeman, s. xi-xviii. An Elgar Reference Collection. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.

- Gustafson, L. 2001 The longhouse at Veien: a "central place" in Eastern Norway dating from the roman age. I *From huts to houses. Transformation in ancient societies*, redigert av R. Brandt og L. Karlsson, s. 195-200. Stockholm.
- Gustafson, L. 2002 Et urnegravfelt ved Tyrifjorden. I *UKM – en mangfoldig forskningsinstitusjon*, redigert av E. H. Hofseth, s. 83-94. Universitetets kulturhistoriske museer, Skrifter nr. 1.
- Gustin, I. 2004 *Mellan gåva och marknad*. Handel tillit och materiell kultur under vikingatid. Lund Studies in Medieval Archaeology 34.
- Gurevitj, A. J. 1979 *Feodalismens oppkomst i Västeuropa*. Stockholm.
- Hagen, A. 1953 Sostelid. I *Studier i jernalderens gårdssamfunn*. Skrifter B4. Oldsaksamlingen, Universitetet i Oslo.
- Hansen, J. H. 1991 Dankirke. En myte i dansk arkæologi. I *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*, redigert av C. Fabech og Ringtvedt, s. 15-23. Beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, 1991.
- Harrison, D. 1999 *Krigarnas och helgonens tid. Västeuropas historia 400-800 e. Kr.* Stockholm.
- Hauglid, R. 1980 *Laftekunst. Lasftehusets opprinnelse og eldste historie*. Riksantikvaren. Oslo.
- Hauck, K. 1981 Gemeinschaftstiftende Kulte der Seegermanen (Zur Ikonologie der Goldbrakteaten, XIX). *Frühmittelalterliche Studien*, Bd. 14, 1980.
- Hedeager, L. 1988a Money Economy and Prestige Economy in the Roman Iron Age. I *Trade and Exchange in Prehistory*, edited by B. Hårdh, L. Larsson, D. Olausson and R. Petré, s. 147-153. Studies in honour of Berta Stjernqvist, Lund 1988.
- Hedeager, L. 1988b *Danernes land. Fra ca. år 200 f.Kr. - ca. 700 e.Kr.* Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 2. København.
- Hedeager, L. 1993 Krigerøkonomi og handelsøkonomi. I *Norden og Europa i vikingtid og tidlig middelalder*, redigert av N. Lund, s. 44-68. Museum Tusculanums Forlag, Københavns Univeristet.
- Hedenstierna-Jonson, C. og Olausson, L. H. 2006 *The Oriental Mount from Birkas Garriswon. An expression of warrior rank and status*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Antikvarisk arkiv 81.
- Henriksen, R. 1994 *Gård- og bosetningshistorie i sørvest og øst-Norge. Funksjonalisme og modellbruk i norsk arkeologisk gårdsforskning*. Upublisert hovedfagoppgave, Universitetet i Oslo.

- Helliksen, W. 1997 Gård og utmark på Romerike 1100 f.Kr.-1400 e.Kr. Gardermoprosjektet. *Varia* 45. Universitetets Oldsaksamlingen. Oslo.
- Herschend, F. 1974 I det arkäologiske hus. *Fornvännen* 1974, s. 14-21.
- Herschend, F. 1993 The Origin of the Hall in Southern Scandinavia. I *The home: Interpretations, Meanings and Environments Words*, edited by D. N. Benjamin, s. 175-199. Avebury.
- Herschend, F. 1995 Hus på Helgö. *Fornvännen*, s. 221-228. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning. Årgang 90, 1995.
- Herschend, F. 1997 *Livet i hallen*. Occasional Papers in Archaeology 14. Uppsala.
- Herschend, F. 1998 *The Idea of the Good in Late Iron Age Society*. Occasional Papers in Archaeology 15. Uppsala.
- Herschend, F. 2001 *Journey of Civilisation*. The late Iron Age view of the human world. Occasional Papers in Archaeology 24. Uppsala.
- Herschend, F. og Mikkelsen, D. K. 2003 The Main Building at Borg. I *Borg in Lofoten. A Chieftain's farm in North Norway* edited by G. S. Minch, O. S. Johansen and E. Roesdahl. Arkeologisk skriftserie 1. Bøstad.
- Hinz, H. 1989 *Ländlicher Hausbau in Skandinavien vom 6. bis 14. Jahrhundert*. Köln.
- Hodder, I. 1979 Economic and social stress and material culture patterning. *American Antiquity* 44, s. 446-454.
- Hodder, I. 1982 *Symbols in Action*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Hodder, I. 1986 *Reading the past*. Current approaches to interpretation in archaeology. Cambridge University Press. Cambridge.
- Hodder, I. 1989 *The meaning of Things: Material culture and Symbolic Expression*. Unwin Hyman, London.
- Hodges, R. and Hobley, B. (eds.) 1988 *The Rebirth of Towns in the West AD 700-1050*. CBA Research Report 68. Council for British Archaeology.
- Holmbäck, Å. og Wessén, E. 1943 *Svenska landskapslagar*. Fjärde serien: Skånelagen och Gutalagen. Uppsala.
- Holmqvist, W. 1961 *Excavations at Helgö I. Report for 1954-1956*, edited by W. Holmqvist in coll. with B. Arrhenius, & P. Lundström. Stockholm.
- Holtsmark, A. 1970 *Norrøn mytologi. Tro og myter i vikingtiden*. Oslo.
- Hougen, B. 1944 *Gamle fjellstuetufter*. *Viking* 1944. Oslo.

- Hultgård, A. 1992 Religiös förändring, kontinuitet och aculturation/syncretism i vikingatidens och medeltidens skandinaviska religion. I *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid, Projektet Sveriges kristnande, Publikasjoner 1*, redigert av B. Nilsson, s. 49-153. Uppsala.
- Hårdh, B. 1976 *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden*. Propleme und analysen. Lund.
- Hårdh, B. 1996 *Silver in the Viking Age. A regional-Economic Study*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 25. Lund.
- Hårdh, B. og Larsson, L. (eds.) 2002 *Central Places in the Migration and Merovingian Periods*. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001, Uppåkrastudier 6.
- Hårdh, B. (red.) 2001 *Uppåkra. Centrum och sammanhang*. Uppåkrastudier 3. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 34. Lund.
- Ilkjær, J. 2000 *Et arkæologisk tryllespil*. Moesgård Museum.
- Indrelid, S. 1988 Jernalderfunn i Flåmsfjella. *Arkeologiske skrifter* No. 4. Historisk Museum, Universitetet i Bergen.
- Iversen, T. 1995 Fremveksten av det norske leilendingsvesenet i middelalderen – en forklaringsskisse. *Heimen* bd. 32, nr.3, s. 169-179.
- Jansen, H. 1985 Early urbanization in Denmark I *The Comparative History of Urban Origins in Non-Roman Europe: Ireland, Wales, Denmark, Germany, Poland and Russia from the Ninth to the Thirteenth Century*, redigert av H. B. Clarke and A. Simms. BAR International Series 255 (i), 1985.
- Jensenus, J. H. 2001 *Trekirkene før stavkirkene. En undersøkelse av planlegging og design av kirker før ca. år 1100*. Avhandling for graden dr. ing. Arkitektthøgskolen i Oslo.
- Jensen, S. 1991 Dankirke-Ribe. Fra handelsgård til handelsplass. I *Fra stamme til Stat i Danmark 2. Hovdingesamfund og Kongemakt*, redigert av P. Mortesen og B. M. Rasmussen. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII 2, 1991.
- Jørgensen, L. 1998 En storgård fra vikingtid ved Tissø, Sjælland – en foreløbig presentasjon. I *Centrala platser – Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järåldern*, redigert av L. Larsson & B. Hårdh, s. 233-248. Uppåkrastudier 1, Lund.
- Kallhovd, K. 1994 *Den kulturhistoriske orden. En analyse med utgangspunkt i Leksaren*. Upublisert cand. philol. – avhandling i nordisks arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Kirkegaard, L. 1997 Ribe og Hedeby er Nordens ældste mønsteder. *NNUM* 1997:1, s. 6-7.
- Kristensen, H. K. 1998 Bebyggelsen. I *Viborg Sønderlø 1000-1300. Byarkæologiske undersøgelser 1981 og 1985-85*, redigert av J. Hjerminde, M. Iversen & H. K. Kristensen, s. 59-80. Viborg stiftsmuseums skriftrække bind 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXIV. Århus.

- Larsen, A. C. (red.) 1994 *Kongehallen fra Lejre – et rekonstruktionsprojekt*. International workshop 25.-27- november 1993 på Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter, Lejre, om rekonstruktionen af vikingehallen fra Gl. Lejre og et vikingetidsmiljø. Teknisk Rapport Nr. 1. 1994.
- Larsen, K. C. 1995 *Et gårdsanlegg fra vikingtid i Årdal, Sogn. En studie i byggeskikk og gårdsstruktur*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen.
- Larsson, L. 2006 Hall, harg eller hof. Ett kulthus i Uppåkra. I *Kulthus & Dödshus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*, redigert av M. Anglert, M. Artursson og F. Svanberg, s. 143-152. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Larsson, L. og Lennetorp, K. M. 2004 The Enigmatic House. I *Continuity for centuries. A ceremonial buliding and its context at Uppåkra, southern Sweden*, edited by L. Larsson, s.3-48. Uppåkrastudier 10. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 39. Lund.
- Le Goff, J. 1994 *Intellectuals in the Middle Ages*. Blackwell.
- Lindeblad, K. 1996 Borg Socken – förändringar i tid ogh rum 200-1200 e. Kr. I *Slöinge och Borg. Stormannsgårdar i øst och väst*. Av L. Lundqvist, K. Lindeblad, A. L. Nielsen og L. Ersgård, s. 53-77. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiske undersøkingar, Skrifter Nr 118. Stockholm.
- Lindh, J. 1992 Arkeologi i Tønsberg I-Søndre Bydel. *Riksantikvarens rapporter 20*. Oslo.
- Lindqvist, T. 1988 *Plundring, skattar och den feodala staten fremväxt*. Uppsala.
- Lillehammer, A. 1971 Ytre Moa i Årdal. Ein mangebølt gard fra vikingtida? *Arkeo nr.1 1971*, s. 20-21.
- Lombard, M. 1971 *Monnaie et Histoire d'Alexandre a Mahomet*. Paris.
- Lynch, J. H. 1992 *The Medieval Church. A brief history*. London & New York.
- Løken, T. 1998 Hustyper og sosialstruktur gjennom bronselader på Forsandmoen, Rogaland, Sørvest-Norge. I *Bronsealder i Norden – Regioner og interaksjon*, redigert av T. Løken. Foredrag ved det 7. norske bronsealdersymposium i Rogaland 31. august - 3. september 1995. AmS-Varia 33. Stavanger.
- Lönnroth, E. 1997 Hövdingahallen i Fornnordisk myt och saga. I ”...*gick Grendel att söka i det höga huset*”. *Arkeologiska källor til aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*, redigert av J. Callmer & E. Rosengren, s. 31-37. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995. Hallands Läns museers Skriftserie No. 9. Gotarc C. Arkeologiska Skrifter No. 17. Uppsala.
- Magnus, B. 1983 Seterdrift i Vest-Norge i yngre jernalder? En foreløpig rapport om en undersøkelse. I *Hus, gård og bebyggelse*, redigert av G. Ólafson, s. 93-103. Reykjavik.

- Magnus, B. 1986 Iron Age Exploitation of High Mountain Resources in Sogn. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 19, No. 1.
- Magnusson Staf, B., Eriksdotter, G. & Larsson, S. 1996 The street as a monument. *Lund Archaeologica Review 1995*, s. 35-51. Lund.
- Martens, I. 1973 Gamle fjellgårder fra strøkene rundt Hardangervidda. *Årbok 1970-1971, Universitetets Oldsaksamling*, s. 1-83.
- Meillassoux, C. 1972 From reproduction to production. *Economy and society* 1, No. 1, s. 93-105.
- Metcalf, M. 1985 Danmarks ældste mønter. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1985/1, s. 3-10.
- Miller, I. 1986 Exchange in Medieval Iceland. *Speculum. A Journal of Medieval Studies* 61, No. 1, s. 19-50.
- Munch, G. S., Johansen, O. S. og Roesdahl, E. (eds.) 2003 *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in Norh Norway*. Tapir Academic Press.
- Myhre, B. 1980 *Gårdsanlegget på Ullandhaug I*. Gårdshus i jernalder og tidlig middelalder i Sørvest-Norge. AmS-skrifter 4, Arkeologisk museum i Stavanger.
- Myhre, B. 1982a Bolighusets utvikling fra jernalder til middelalder i Sørvest-Norge. I *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år*, redigert av B. Myhre, B. Stoklund og P. Gjærder, P. s. 195-217. AMS-Skrifter 7. Stavanger.
- Myhre, B. 1982b Synspunkter på huskonstruksjon i sørvestnorske gårdshus fra jernalder og middelalder. I *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år*, redigert av B. Myhre, B. Stoklund og P. Gjærder, s. 98-118. AmS-Skrifter 7. Stavanger.
- Myhre, B. 2002 Landbruk, landskap og samfunn 4000 f.Kr.-800 e.Kr. I *Norges landbrukshistorie I, 4000 f.Kr.-1350 e.Kr. Jorda blir levevei*, redigert av B. Myhre og I. Øye, s. 11-213. Det Norske Samlaget. Oslo.
- Myhre, B. 2003 The Iron Age. I *The Cambridge History of Scandinavia, Volume I, Prehistory to 1520*, edited by K. Helle, s. 60-93. Cambridge University Press.
- Nedkvitne, A. 1997 *Møtet med døden i norrøn middelalder*. En mentalitetshistorisk studie. Cappelen Akademiske Forlag.
- Nielsen, A. L. 1996 Hedniska kult- og offerhandlingar i Borg. I *Religion från stenålder till medeltid*, redigert av K. Engdahl og A. Kaliff, s. 89-103. Riksantikvarämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr.19. Linköping.
- Nielsen, P. O., Randsborg, K. Og Thrane, H. (eds.) 1994 *The Archeology of Gudme and Lunde borg*. Papers presented at a Conference at Svenbor, October 1991. Akademisk Forlag, Universitetsforlaget i København 1994.

- Nordberg, A. 2003 *Krigarna i Odins sal*. Dödföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion. Stockholm.
- Nylén, E. 1978 *Bildstenar*. Visby.
- Näsman, U. 1984 Glas och handel i senromerske tid och folkvandringstid. *Aun* 5. Uppsala. Summary.
- Näsman, U. 1988 Analogislutning i nordisk jernalderarkæologi. Et bidrag til udviklingen af en nordisk historisk etnografi. I *Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens stammesamfund*, redigert av P. Mortensen & B. M. Rasmussen, s. 123-140. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Århus.
- Näsman, U. 1991 Det syvende århundret – et mørkt tidsrum i ny belysning. I *Fra stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemakt*, redigert av P. Mortensen & B. M. Rasmussen, s.165-178. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII 2.
- Nærøy, A. J. 1991 *Observasjon av tufter*. Innberetning til Topografisk arkiv, Historisk Museum, Universitetet i Bergen.
- Odén, B. 1978 Annales-skolan och det svenska forskarsamhället. I *Att skriva historia. Nya infallsvinklar och objekt*, redigert av J. Le Geoff & P. Nora, s. 7-25. Stockholm.
- Olausson, L. H. 1993 *Aspects on Birka. Investigations and surveys 1976-1989*. Theses and Papers in Archaeology B:3. Stockholm University.
- Olausson, M. 1999 Herding and stalling in Bronze Age Sweden. I *Settlement and Landscape*, edited by C. Fabeck & J. Ringtvedt, s. 319-328. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998.
- Olsen, B. 1997 *Fra ting til tekst*. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, O. 1966 Harg, hov og kirke. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*. København.
- Pedersen, E. A. og Widgren, M. 1998 Järålderen, 500 f. Kr. -1000 e.Kr. *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år*, s. 237-453. Stockholm.
- Petersen, J. 1933 *Gamle gårdsanlegg i Rogaland*. Bind 1. Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie B, Skrifter XXIII. Aschehoug, Oslo.
- Petersen, J. 1936 *Gamle gårdsanlegg i Rogaland*. Bind 2. Institutt for sammenlignende kulturforskning. Serie B, Skrifter XXXI. Aschehoug, Oslo.
- Petersen, J. 1954 Bosetningen i Rogaland i folkevandringstiden. *Viking*. Norsk arkeologisk årbok, 1954. Norsk Arkeologisk Selskap, Oslo.

- Petersson, M. 2006 *Djurhållning och bestedrift*. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder. Riksantikvarieämbetet, Uppsala universitet.
- Pilø, L. 2007 The settlement: Character, Structures and Features. I *Kaupang in Sikringssal*, redigert av D. Skre, s. 191-222. Kaupang Excavation Project, Publication Series, Volume 1. Norske Oldfunn XXII. University of Oslo. Aarhus Unuversity Press.
- Polanyi, K. 1957 The Economy as an Instituted Process. I *Trade and markets in the Early Empires*, edited by K. Polanyi, C. M. Arensberg and W. B. Pearson, s. 243-269. New York/London.
- Polanyi, K. 1968 *Primitive, archaic and moderen economies: essayes of Karl Polayi*. New York.
- Polanyi, K. 1978 Trade, Markets and Money in the European Early Middle Middle Ages. *Norwegian Archaeological Review* 11, No. 2, s. 92-96.
- Prokop(ius) 1903 *Gothenkrieg*. Leipzig.
- Ramqvist, P. H. 1991 Perspektiv på regional variation och samhälle i Nordens folkvandringstid. I *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*, redigert av C. Fabeck og J. Ringtvedt, s. 305-318. Beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot, 11-15 april 1989.
- Ramqvist, P. H. 1998 Arnäsbacken – en gård från yngre jernalder och medeltid. HB Prehistorica. Umeå.
- Randers, K. 1986 *Breheimundersøkelsene 1982-1984. I Høyfjellet*. Arkeologisk rapport 10. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Randers, K. 1992 *Breheimundersøkelsene 1982-1984. II Stølområdene*. Arkeologisk rapport 15. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Randsborg, K. 1980 *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State*. London.
- Randsborg, K. 1991 Det syvende århundrede etter kristus. I *Fra stamme til Stat i Danmark 2. Hovdingesamfund og Kongemakt*, redigert av P. Mortensen & B. M. Rasmussen, s.11-15. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII 2.
- Reitan, Gaute 2006 Faret i Skien – en kristen gravplass fra vikingtid og nye innblikk i den tidlige kirkearkitekturen. *Viking*, s. 251-274. Norsk arkeologisk årbok, bind LXIX – 2006, Norsk Arkeologisk Selskap, Oslo.
- Reisborg, S. 1994 Building Groups 1, 4 and 5. structures and Finds. *Excavations at Helgö XII*, s. 17-80. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Resi, H. G. 2005 Artikkel om gullgubber. I *Norsk arekoloisk leksikon*, redigert av E. Østmo og L. Hedeager, s. 143-144. Pax forlag A/S, Oslo 2005.

- Reuter, T. 1985 Plunder and Tribute in the Carolingian Empire. *Transactions of the Royal Historical Society*. 5th ser. vol. 35, s. 75-94.
- Reynolds, S. 1994 *Fiefs and vassals. The medieval evidence reinterpreted*. Oxford.
- Rimbert 1921 Viita Anskarii. *Anskar, the Apostle of the North: 801-865*. Oversatt fra Viita Anskarii av erkebiskop Rimbert av Bremen, engelsk oversettelse av Charles H. Robinson.
- Roesdahl, E. 1994 *Vikingerne verden*. Vikingerne hjemme og ude. Gyldendal.
- Samson, R. 1991 Fighting with silver. I *Social Approaches to Viking Studies*, edited by Samson, s. 123-136. Glasgow.
- Sandnes, J. 1990 *Kniven, ølet og æren*. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet. Universitetsforlaget.
- Sawyer, B. and P. 1997 *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation circa 800-1500*. The Nordic Series, Volume 17. University of Minnesota Press.
- Schia, E. 1987b Bebyggelsesrester og datering. I *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen. Bind 3. Stratigrafi, bebyggelsesrester og daterende funngrupper* redigert av E. Schia, s.41-168. Akademisk forlag. Øvre Ervik 1990.
- Schia, E. 1987c Topografi og bebyggelsesutvikling. I *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen. Bind 3. Stratigrafi, bebyggelsesrester og daterende funngrupper* redigert av E. Schia, s.169-190. Akademisk forlag. Øvre Ervik 1990.
- Schia, E. 1987d Bygården. I *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 3. Stratigrafi, bebyggelsesrester og daterende funngrupper*, redigert av E. Scia. Akademisk forlag. Øvre Ervik 1990.
- Schia, E. 1987e Reconstructing Townyards on the Periphery of The European Urban Culture. *Norwegian Archaeological Review*. Vol. 20, No. 2, 1987, s. 81-96.
- Schia, E. 1989b Urban Oslo. Evolution from a royal stronghold and adminastrive centre. *Archaeology and the urban economy. Festschrift to Asbjørn E. Herteig*, edited by S. Myrvoll and A. E. Herteig. Arkeologiske Skrifter Historisk Museum, Universitetet i Bergen, Nr. 5 – 1989.
- Schia, E. 1989c Coins and their function in the society of medieval Oslo. I *Coins and Archaeology*, edited by H. Clarke & E. Schia, s. 101-109. BAR International Series 556. Oxford.
- Schia, E. 1997 *Oslo innerst i Viken*. Liv og virke i middelalderbyen. 2. opplag. Aschehoug.
- Schia, E. (red.) 1979 *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 2. Feltene "Oslogate 3 og 7"*, Bebyggelsesrester og funngrupper. Akademisk forlag. Øvre Ervik 1979.

- Schia, E. (red.) 1987a *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 3 "Søndre felt". Stratigrafi, bebyggelsesrester og daterende funngrupper*. Akademisk forlag. Øvre Ervik 1987.
- Schia, E. (red.) 1988 *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 5. "Mindets Tomt" – "Søndre felt". Animal bones, Moss-, plant-, insect- and parasite remains*. Akademisk forlag. Øvre Ervik 1988.
- Schia, E. (red.) 1989a *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 6. Hus og gjerder*. Akademisk forlag. Øvre Ervik 1989.
- Schia, E. og Molaug, P. B. (red.) 1990 *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 7. Dagliglivets gjenstander - del I*. Akademisk forlag. Øvre Ervik 1990.
- Schia, E. og Molaug, P. B. (red.) 1991 *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 8. Dagliglivets gjenstander - del II*. Akademisk forlag. Øvre Ervik 1991.
- Schia, E. og Wiberg, T. (red.) 1991 *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 10. Gråftegravninger*. Akademisk forlag. Øvre Ervik 1991.
- Schietzel, K. 1985 Haithabu: A study on the development of early urban settlements in northern Europe. I *The Comparative History of Urban Origins in Non-Roman Europe: Ireland, Wales, Denmark, Germany, Poland and Russia from the Ninth to the Thirteenth Century*, edited by H. B. Clarke and A. Simms. BAR International Series 255 (i) 1985,
- Shanks, M. og Tilley, C. 1987 *Social theory and Archaeology*. Polity, London.
- Shetlig, H. 1909 *En ældre jernalders gaard paa Jæderen*. Bergen.
- Skov, H. 1994 Hustyper i vikingtid og tidlig middelalder. Udviklingen af hustyperne i det gammeldanske område fra ca. 800-1200 e.Kr. *Hikuin* 21, s.139-162. Højberg..
- Skre, D. 1996 Rural Settlements in medieval Norway, AD 400-1400. *Ruralia I*. Conference Ruralia, Prague 1995. Pamotky Archeologicke-Supplementum. Praha.
- Skre, D. 1998 *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e.Kr.* Doktorgradsavhandling forsvart ved det Historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo. Universitetsforlaget.
- Skre, D. 2001 Hvordan gripe den tidlige historien? *Heimen* bd 38, s. 65-70.
- Skre, D. 2007b Excavations of the Hall at Huseby. I *Kaupang in Sikringssal*, redigert av D. Skre, s. 223-247. Kaupang Excavation Project, Publication Series, Volume 1. Norske Oldfunn XXII. University of Oslo. Aarhus University Press.
- Skre, D. og Stylegar, F. A. 2004 *Kaupang vikingbyene*. Kaupang-utsalling ved UKM 2004-2005. Univeristetet I Oslo, Universitetets Kulturhistoriske Museer.

- Skre, D. (red.) 2007a *Kaupang in Sikringssal*. Kaupang Excavation Project, Publication Series, Volume 1. Norske Oldfunn XXII. University of Oslo. Aarhus University Press.
- Solberg, B. 2000 Jernalderen i Norge. Ca. 500 f.Kr.-1030 e.Kr. Cappelen Akademiske forlag.
- Solberg, B. 2002 Courtyard Sites north of the Polar circle – Reflections of Power in the Late Roman and Migration Period. I *Central Places in the Migration and Merovingian Periods*, redigert av B. Hård og L. Larsson, s. 219-229. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001, Uppåkrastudier 6.
- Solberg, B. 2005 Artikkel om brakteater. I *Norsk arkologisk leksikon*, redigert av E. Østmo og L. Hedeager, s. 54-56. Pax forlag A/S. Oslo 2005.
- Steinsland, G. 1989 Religionsskiftet i Norden – et dramatisk ideologiskifte. I *Medeltidens fødsel*, s. 203-212. Symposier på Krappesborg 1. Gyldenstiernska Krappesborgstiftelsen.
- Steinsland, G. 1990 The Change of Religion in the Nordic Countries – a Confrontation between Two Living Religions. *Collegium Mediaevale, Volum 1990/2*. Oslo.
- Steinsland, G. 1991a Religionsskiftet i Norden og Voluspá 65. I *Nordisk Hedendom. Et symposium*, redigert av G. Steinsland, U. Drobin, J. Pentikäinen og P. M. Sørensen, s. 335-348. Odense Universitetsforlag.
- Steinsland, G. 1991b *Det hellige bryllup og norrøn kongeideologi*. En analyse av hierogamimyten i Skírnismál, Ynglingatal, Háleygjatal og Hyndluljóð. Oslo.
- Steinsland, G. 2000 *Den hellige kongen. Om religion og herskermakt fra vikingtid til middelalder*. Pax Forlag.
- Stenberger, M. 1965 The reasons for the abandonment of Vallhager. I *Vallhager 2. Migration period settlement on Gotland, Sweden*, edited by M. Stenberger in coll. with O. Klindt-Jensen, s. 1161-1185. Stockholm.
- Steuer, H. 1987 Helm und Ringschwert. Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanischer Krieger. *Studien zum Sachsenforschung* 6, s. 189-236.
- Stigum, H. 1958 Eldhus. Norge. *Kulturhistorisk Leksikon for Norsk Middelalder III*.
- Stjernqvist, B. 1974 Das Opfermoor in Hassle-Bösarp, Schweden. *Acta Archaeologica XLIV*.
- Stoklund, B. 1982a Inledning. I *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år*, redigert av B. Myhre, B. Stoklund og P. Gjærder, P. s. 11-14. AMS-Skrifter 7. Stavanger.
- Stoklund, B. 1982b Tre modeller for studiet af vestnordisk byggeskikk. I *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år*, redigert av B. Myhre, B. Stoklund og P. Gjærder, P. s. 15-30. AMS-Skrifter 7. Stavanger.
- Storli, I. 2001 Tunanleggenes rolle i nordnorsk jernalder. *Viking LXIV*, s. 87-111.

- Stylegard, F. A. 1999 *Spangereid. En sørlandsk saga*. Kristiansand.
- Sundt, Eilert 1976 *Om bygnings-skikken på landet i Norge*. Oslo.
- Sundqvist, O. 2002 *Freyr's Offspring. Rulers and Religion in Ancient Svea Society*. Acta Universitatis Uppsaliensis. Historia Religionum 21. Uppsala.
- Sundqvist, O. 2006 Tempel. *Reallexicon der Germanischen Altertumskunde*, Band 30. W. de Gruyter. Berlin/New York.
- Svensson, K. 1995 Birka – ny social struktur, ny arkitektur. *Populär arkeolog*, s. 23-26. Temanummer om hus och boende. Årgang 13, Nr. 3, 1995.
- Söderberg, B. 2005 *Aristokratisk rum och gränsöverskridande*. Järrestad ock sydöstra Skåne mellan region ock rike 600-1100. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 62.
- Söderberg, B. 2006 Några perspektiv på kulturen i en härskarmiljö – Järrestad under yngre järnålder. I *Kulthus & Döds hus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*, redigert av M. Anglert, M. Artursson og F. Svanberg, s. 153-166. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Sörensen, J. Ø. 1994 Kongeligt byggeri fra jernalderen. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1994.
- Tesch, S. 1990a Källmaterial och metodik. I *Makt och människor i kungens Sigtuna*, redigert av S. Tesch, s. 10-19. Sigtunautgåvningen 1988-90.
- Tesch, S. 1993 *Houses, Farmsteads and Long-Term Change. A Regional Study of Prehistoric Settlements in the Köpings Area, in Scania, Southern Sweden*. Department of Archaeology, Uppsala, Sweden.
- Tesch, S. (red.) 1990b *Makt och människor i kungens Sigtuna*. Sigtunautgåvningen 1988-90.
- Thompson, M. 1995 *The Medieval hall. The Basis of Secular domestic Life, 600-1600 AD*. Aldershot.
- Thomsen, P.O. 1987 Lundeberg I. Havn og handelsplads fra 3. og 4. århundrede e.Kr. I *Årbog for Svendborg og Omegns Museum* 1986.
- Thomsen, P.O. 1988 Undersøgelse av havn og handelsplass ved Lundeberg. En kort, foreløbig rapport fra undersøgelseerne i 1987. *Årbog for Svendborg og Omegns Museum* 1988.
- Thomsen, P.O. 1994 Lundeberg – an Early Port og Trade in South-East Funen. I *The Archeology of Gudme and Lundeberg*, edited by P. O. Nielsen, K. Randsborg and H. Thrane, H., s. 23-29. Papers presented at a Conference at Svenbor, October 1991. Akademisk Forlag, Universitetsforlaget i København 1994.
- Thomsen, P.O. 1991 Lundeberg – en handelsplads gennem 600 ÅR. I *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*, redigert av C.

- Fabech og Ringtvedt, s. 25-31. Beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, 1991.
- Tollnes, R. 1973 Hustuft på Søndre Rauland i Numedal. *Nicolay nr. 13*. 1973.
- Trigger, B. G. 1996 *Arkeologiens idéhistorie*. Pax Forlag A/S, Oslo 1996.
- Varenus, B. 1992 *Det nordiska skeppet. Teknologi och samhällsstrategi i vikingtid och medeltid*. Stockholm Studies in Archaeology 10. Stockholm.
- Vierck, H. 1981 Imitatio imperii und Interpretatio Germanica vor der Wikingerzeit. I *Les Pays du Nord et Byzance*, redigert av R. Zeitler, s. 64-113. Figura N. S. 19. Uppsala.
- Weber, B. 2002 Lafteteknikk och hustyper. Introduksjon av laftede bygninger i Norge. *Primitive tider, 5. årgang*.
- Wells, P. S. 1998 Identity and Material Culture in the Later Prehistory of Central Europe. *Journal of Archaeological Research, vol. 6* 1998, s. 239-298.
- Wilson, P. J. 1988 *The Domestication of the Human Species*. Yale University Press.
- Zimmermann, W. H. 1998 Pfosten, Ständer und Schvelle und der Übergang vom Pfoste – um Ständerbau – Eine Studie zu Innovation und Beharrung im Hausbau. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet, Band 25*, s. 11-240. Isensee Verlag. Oldenburg 1998.
- Zimmermann, W. H. 1999 Why was cattle-stalling introduced in prehistory? The significance of byre and stable and of outwintering. I *Settlement and Landscape*, edited by C. Fabech & J. Ringtvedt, s. 301-317. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998. Jutland Archaeological Society.
- Øye, I. 2002 Landbruk under press 800-1350. I *Norges landbrukshistorie I, 4000 f.Kr.-1350 e.Kr. Jorda blir levevei*, redigert av B. Myhre og I. Øye, s. 215-414. Det Norske Samlaget. Oslo.
- Åqvist, C. 1992 Pollista and Sanda – two Thousand-year-old Settlement in the Mälaren Region. I *Rescue and research. Reflections og Society in Sweden 700-1700 A.D*, redigert av L. Ersgård, M. Holmström og K. Lamm, s. 310-333. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiske undersökningar, Skrifter No.2.